

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
САМАРҚАНД БЎЛИМИ
АКАДЕМИК ЯХЁ ФУЛОМОВ НОМИДАГИ АРХЕОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ

Кўлёзма ҳуқуқида

ШАЙДУЛЛАЕВ ШАПУЛАТ БАЗАРОВИЧ

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ПАЙДО
БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛANIШ БОСҚИЧЛАРИ
(БАҚTRИЯ МИСОЛИДА)

Мутахассислик - 07.00.06 - археология

Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган
диссертация

АВТОРЕФЕРАТИ

САМАРҚАНД – 2009

Диссертация ЎзР ФА Самарқанд бўлими Археология институтининг Турон археологияси бўлимида бажарилди

ИЛМИЙ МАСЛАҲАТЧИ:

тариҳ фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА академиги
Асқаров Аҳмадали Асқарович

РАСМИЙ ОППОНЕНТЛАР:

тариҳ фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА академиги
Муҳаммаджонов Абдулаҳад Раҳимжонович
тариҳ фанлари доктори, профессор
Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тариҳ фанлари доктори
Эшов Баҳодир Жўраевич

ЕТАКЧИ ТАШКИЛОТ:

ЎзР ФА Тарих институти

Диссертация ҳимояси 2009 йил 25 декабр куни соат 10 да академик Яҳё Ғуломов номли Археология институти ҳузуридаги 07.00.06 – «археология» мутахассислиги, тариҳ фанлари доктори илмий даражасини ҳимоя қилиш бўйича Д. 015.93.01 рақамли ихтисослашган кенгаш мажлисида ўтказилади.

Манзил: 703051, Самарқанд шаҳри, Акад. В. Абдуллаев кўчаси, 3.
Археология институти, 2 этаж, конференц зал.

Диссертация билан ЎзР ФА Археология институтининг илмий кутубхонасида танишиш мумкин (703051, Самарқанд шаҳри, Акад. В. Абдуллаев кўчаси, 3)

Автореферат 2009 йилнинг «__» _____ куни тарқатилди.

Ихтисослашган кенгаш илмий
котиби, т.ф.н.

Ж.К. МИРЗААҲМЕДОВ

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишни энг долзарб масала сифатида эътироф этиб, бу масалани давлат сиёсати даражасига кўтарди: «Ўзбек давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлди? Қандай тарихий босқичларни босиб ўтди? Мутахассислар, балки, тушунтириб берарлар, балки аниқ жавоблари бордир? Тарғибот, ташвиқот ишларини олиб бораётган олимлар, балки, аллақачон бир фикрга келишгандир? Лекин ҳозирча на матбуотдан, на дарсликлардан мен мана шу саволларга жавоб тополмадим»¹. Президентимиз томонидан қўйилаётган бу масала биз тарихчилар олдига катта вазифа ва масъулият юклайди. Дарҳақиқат, мустақиллигимизгача тарихчилар ўзбек давлатчилиги тарихини, айниқса унинг пайдо бўлиш ва шаклланиш даврларини ўрганишга етарлича эътибор беришмаган.

“Ўзбек давлатчилиги тарихи” мавзусининг ижодкори Президент И.А. Каримовдир. Мустақилликкача бу ибора тарихчилар томонидан қўлланилган эмас. Бу билан тарихчилар Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг шаклланиши мавзуси билан шуғулланмаган,- дейишдан йироқмиз. “Ўрта Осиёда илк синфий муносабатларнинг шаклланиши”, “Аҳамонийлар империясига қадар Ўрта Осиёда кечган давлатчилик муносабатлари” каби мавзулар тарихчилар томонидан қизғин муҳокама этилган бўлса-да, давлатчилик маҳаллий халқларнинг миллий давлатчилиги тарихи сифатида талқин қилинмади.

Президент И.А. Каримов Термиз давлат университети Тарих факультети янги ўқув биносининг очилиши маросимида Бақтрия археологиясига жуда катта эътибор қаратди. Қадимги Бақтрияниң Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаёти ва этник шаклланишидаги ўрни ҳақида гапирди. Қадимги Бақтрияниң давлатчиликимиз тарихидаги ўрнини янада ёрқинроқ, бой археологик манбалар асосида ўрганишга кўрсатмалар берди.

Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги давлатлар ҳақидаги асосий манбалар – “Авеста” китоби, аҳамонийларнинг миҳҳат ёзувлари, юонон-рим тарихчиларининг маълумотлари ҳисобланади. Сўнгги йилларда Бақтрия, Хоразм ва Сўғд ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар бу маълумотларни тасдиқлаш билан бирга янги маълумотлар билан бойитмоқда.

Сополли, Кучуктепа, Қадимги Бақтрия, қадимги Сўғд маданиятларининг очилиши ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши бўйича янги маълумотлар бермоқда².

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Биз келажагимизни ўз қўнимиз билан қурамиз. – Т.: - 1999. – Б. 138.

² Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. – Т.: Фан, 1977; Аскаров А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Т.: Фан, 1979; Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: - 1993; Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. - Т.: Фан, 2000.

Жаҳон тарихшунослигида илк давлатларнинг шаклланиши борасида кўплаб назариялар мавжуд:

- давлатлар мулкий табақаланиш маҳсули бўлиб, унинг куртаклари қадимги жамоалар даврида пайдо бўлган (Қадимги Шарқ);
- ривожланган жамоаларда синфий дифференция ва давлатчилик бўлган ёки ҳарбийлашган жамоалар босқинидан ўзларини ҳимоя қилиш йўлида ҳимоя воситалари ва давлат бошқарув тизимини ривожлантириб борган, акс ҳолда варварлар хужумининг қурбонига айланган. Бу ҳолатда ривожланган жамоа учун давлатчилик иккиласми, уруғ жамоа тузуми даражасида бўлган ҳалқлар учун давлатчилик бирламчи ҳисобланади (V-VI асрларда Рим империясининг Варварлар томонидан босиб олиниши);
- синфий дифференциясиз жамиятда давлатларнинг пайдо бўлиши (Шан-Инь, Майа, Инклар, Ацтеклар - Колумбгача бўлган Америка ҳалқлари). Бу ҳалқларда ерга эгалик қилиш, жамоа мулки ёки синфий стратификация сезилмайди. Аввал примитив давлатларнинг шаклланиши ва кейин эса синфларнинг шаклланиши юз берган;
- тўртинчи ҳолатда синфий дифференция ва давлатчилик бир вақтда шаклланади. Албатта, бу жамоада давлатчилик қўшни ҳалқларнинг - давлатларнинг таъсирида (Аттика) пайдо бўлади¹.

Ушбу хulosалардан кўринадики, давлатчиликнинг шаклланишини бир қолипга солиб бўлмайди. Ўрта Осиёда илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши қайси йўлдан борган? Фанда яратилган назарияларга мос келадими? Ёки ўзининг илк давлатчилик шакли мавжудми? Сўнгги йилларда Қадимги Бақтрияда олиб борилган археологик тадқиқотлар асосида шу саволга жавоб топишга ҳаракат қилинди.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Бақтрия илк давлатчилиги тарихшунослиги XIX асрнинг иккинчи ярмида европа тарихчилари томонидан бошланган. В. Гейгер, Э. Райш, Т. Нольдеке, XX аср бошида Ж. Прашек², рус тарихчи ва шарқшунослари В.В. Бартольд, С.П. Толстовлар³ антик давр тарихчиларининг маълумотлари асосида Бақтрияда Аҳамонийлар империясига қадар сиёсий бирлашмалар бўлган деган хulosага келган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврларга мансуб деярли барча илмий тадқиқотларда Аҳамонийлар босқинига қадар Қадимги Бақтрияда давлатчилик бўлганлиги қайд этилган⁴.

¹ Илющечкин В.П. Теория стадийного развития общества. - М., 1996. - С. 294-296.

² Geiger W. Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen, 1982. V. 66; Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times. – London, 1985. V. 45; Reisch E. Baktrionoi / Paulys Real-Encyclopödie. T. II. 1896; Nildeke T. Iranisches Nationalepos, Grundriss der Iranische Philologie, II. 1896-1904.V.141; Prasek J.D. Geschichte der Meder und Perser. Bd. I. - Gotha, 1906. V. 50-54

³ Бартольд В.В. К истории персидского эпоса // Записки Восточного отделения Российской Археологической общества. XXII, 1915. - С. 258-259; Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. - М., 1938 . - № 1. - С. 183; Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С. 103.

⁴ Гафуров Б.Г. История Таджикского народа. Т. I. - М., 1955. - С. 31-32; Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., - Л., 1956. - С. 169; Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М., 1961; Массон В.М. Проблема древней Бактрии и новый археологический материал // СА. - М., 1958. - № 2. – С. 49-65; Массон В.М. www.arxeologiya.uz

Бақтранда археологик тадқиқотлар ўтказиб, шаҳарнинг қадимги маданий қатламларини топа олмаган А. Фуше "Бақтрия уйдирма, унинг ҳеч қандай қадимий тарихи йўқ. Бу ерга маданиятни, давлатчиликни Аҳамонийлар олиб келган" деган фикр билдирган. Шундан сўнг, Бақтриянинг бронза даврига оид Сополли, Даштли, сўнгги бронза ва илк темир даврига оид Кучуктепа, Тиллатепа, Қизилтепа ёдгорликлари ўрганилди. Ушбу тадқиқотлар асосида Е.Е. Кузьмина "Бақтрия уйдирма эмас, тарихий ҳақиқатдир" деган ғояни илгари сурди¹.

М.М. Дъяконов Боддойтепа, Кафирниғон ёдгорликларини ўрганиб, «мил.ав. VI-IV асрларда Ўрта Осиё ҳудудида йирик давлатлар бирикмаси бўлмаган, илк давлатлар ҳудудлари суорилиш районлари чегаралари билан мос келган» деган холосаси билан келишиб бўлмайди. Албатта, бу фикр жуда кўплаб тадқиқотчиларнинг танқидига сабаб бўлди². Бизнинг фикримизча олим бир томонлама ҳақ. Негаки, Қадимги Бақтрия подшолиги илк темир даврида шаклланган ҳудудий давлатлар конфедерациясидан ташкил топган. Кафирниғон ва Вахш дехқончилик ўчоғида битта ҳудудий давлатнинг шаклланганлигини инобатга олсақ, тадқиқотчи холосаларининг тарихийлиги кўринади.

В.И. Сарианиди Бақтриядаги бронза даврида илк шаҳар маданиятининг гуллаши Аҳамонийларгача бўлган даврларда давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келган деб ҳисоблайди. Сополлитепа ёдгорлигининг симметрик плани ва қабрларда учрайдиган идишлар сонининг марҳумлар ёшига қараб ортиб борганилиги Сополлитепа жамоасининг ижтимоий жиҳатдан тенглигини, жамоа ҳаётида оқсоқолларнинг ўрни катта эканлигини ва кам сонли аҳолининг аҳил яшаганлигини тасдиқлади³.

Жарқўтон ёдгорлигига эса жамоаларнинг ижтимоий гурухларга ажралганлигини кўрсатувчи минглаб қабрлар, ёдгорликнинг шаҳар тоифасига оидлигини тасдиқловчи сарой қолдиги, мафкуравий марказ бўлганлигини билдирувчи ибодатхона, шоҳлар саройи жойлашган аркнинг мудофаа деворлари билан ўраб олинганлиги, аҳолисининг ҳунармандчиликда, меъморчиликда эришган ютуқларига қараб А.А. Аскаров ва Т.Ш. Ширинов Жарқўтон ёдгорлигини илк шаҳарлар тоифасига

Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 73. – М., 1959; Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования / ИТН. Глава III. – Душанбе, 1963. – С. 68-75.

¹ Foucher A. La vieille route de l'inde Baktres a Taxila. – Paris, 1942; Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы на юге Узбекистана. – Т., Фан, 1977; Аскаров А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. – Т., Фан, 1983; Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы на юге Средней Азии. - Самарканд, 1993; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М., 1977; Аскаров А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Т., Фан. 1979; Сарианиди В.И. Раскопки Тилля-тепе в северном Афганистане. - Вып. I. - М., 1972; Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Т., Фан, 1987; Кузьмина Е.Е. Бактрийский мираж и археологическая действительность // ВДИ. - М., 1978. - № 2. – С. 12-21.

² Дъяконов М.М. Сложение классового общества в северной Бактрии // СА. Вып. 19, 1954. – С. 130-138; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73; Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы на юге Средней Азии. - Самарканд, 1993. - 162 с.

³ Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М., 1977. - С. 151-155; Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы на юге Узбекистана. – Т., Фан, 1977.

киритишиди ва илк давлатларнинг "карликовый" ёки "чифдом" формаси бўлганлигини тасдиқлашди¹.

Ўрта Осиёнинг жануби, хусусан қадимги дәҳқончилик маданияти ривожланган Бақтрия, Марғиёна ва Сўғд мисолида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши бўйича А.С. Сагдуллаевнинг тадқиқотлари дикқатга сазовор. У ёзма манбаларни археологик маълумотлар билан боғлаб, илк давлатчилик тараққиётининг куйидаги учта босқичини кўрсатиб берди:

1. Сўнгги бронза даврида кичик дәҳқончилик ўлкаларида илк давлатчилик белгиларининг пайдо бўлиши;
2. Аръйошайана - кичик давлат бирлашмалари;
3. Қадимги Бақтрия - йирик давлат бирлашмаси².

А.С. Сагдуллаев археологик маълумотлар асосида олинган Бақтрия аҳолисининг ижтимоий табақаларини ёзма манбалар билан таққослаб, Бақтрия аҳолиси Авестада келтирилган ижтимоий гурухлардан ҳам мураккаб эканлигини аниқлади³.

Жанубий Тожикистондаги сўнгги бронза даврига оид Вахш маданияти мисолида Л.Т. Пьянкова оила ва жамоа муносабатлари масалаларини очиб берди⁴.

Мустақилликдан сўнг илк давлатчилик тарихини ўрганишга муносабат ўзгарди. Тадқиқотчилар томонидан қадимги тарихнинг асосий хусусиятлари ва давлатчиликнинг вужудга келиши масалалари таҳлил этилмоқда⁵. Илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва турлари, хукмдорлар унвонлари каби масалалар академик Э.В.Ртвеладзе, илк давлатларнинг шакллари ва хронологияси, бошқарув шакллари, этник миграция ва босқинчилик натижасида янги давлатларнинг пайдо бўлиши А.С. Сагдуллаев, илк давлатчиликнинг бошланиши Т.Ш. Ширинов, ўзбек давлатчилигининг узлуксиз тадрижий ривожланиши Азамат Зиё асарларида таҳлил этилди⁶.

ЎзР ФА Тарих институти томонидан доимий ўтказилиб келинаётган академик Яхё Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарида илк давлатчилик тарихини яратишнинг илмий-услубий йўналишлари ишлаб чиқилмоқда.

Жарқўтонда эришилган янгиликлар натижасида фанга илк шаҳар, илк давлат, чифдом, квазигород, шаҳар-давлат, ном, ҳудудий-давлат, воҳа-давлат,

¹ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы на юге Средней Азии... 162 с.

² Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. - М., 1989. - С. 40.

³ Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. - Т., Фан, 1987.

⁴ Пьянкова Л.Т. К вопросу о семейных и общественных отношениях в эпоху поздней бронзы (по материалам могильников Вахшской культуры). МКТ. Вып. 4. Душанбе, 1987. - С. 43-70.

⁵ Аскаров А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности //

⁶ Ртвеладзе Э.В. Титулы правителей государств и владений Средней Азии в начале I тыс.до н.э. // ОНУ. – 2006. - № 5-6. – С. 46-57; Ртвеладзе Э.В, Саидов А.Х, Абдуллеев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва хукуқ тарихидан лавҳалар. – Т., Адолат, - 2001. – Б. 239; Сагдуллаев А.С. Вопросы типологии и хронологии древнейших государств Средней Азии // Средняя Азия и мировая цивилизация. – Т., - 1992. – С. 132-133; Ширинов Т.Ш. Қадимги Бактрия подшолиги “Катта Хоразм” / Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., Шарқ, 2001. – Б. 13; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т., 2000.

қадимий шарқ подшолиги, митти давлат каби терминлар кириб келди. Давлатчиликнинг шаклланиши борасида турли хил йўллар таҳлил қилинмоқда. Илк давлатлар типологияси, илк давлатларнинг археологик белгилари, илк давлатларнинг бошқаруви масалалари муҳокама этилаётган бир вақтда Б. Эшов Жарқўтонга Бақтриянинг шимолида жойлашган қишлоқ деб таъриф берди¹.

Ў.И. Абдуллаев Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослигига бағишлиланган китобида давлатчиликнинг шаклланиши бўйича умумлашган хulosалар чиқарган:

- бронза даврида “воҳа-давлатлар”;
- мил.ав. I минг йилликнинг бошларида “воҳа-давлатлар” ва дастлабки сиёсий уюшмалар;
- илк темир даврида ҳудудий жиҳатдан ўртамиёна давлатлар пайдо бўлган дейилган².

Бу Ўрта Осиёning барча минтақаси учун бронза даврида воҳа-давлатлар шаклланган деган хulosани беради. Воҳаланки, Қадимги Шарқ дунёси билан доимий маданий алоқада бўлган Ўрта Осиёning жанубий минтақалари учун бронза даврида бошқарув, давлатчилик терминларини ишлатиш мумкин, холос. Мил.ав. I минг йилликнинг бошларида Хоразм, Тошкент ёки Усрушона каби минтақаларда сиёсий уюшмалар ёки илк темир даврида ўртамиёна давлатлар шаклланган эдими? Бундай умумлашган характердаги тадқиқотлар фан ривожи учун хизмат қилмайди. Ўрта Осиёда давлатчиликнинг пайдо бўлиши бир вақтда кечмаган, шу сабабли унинг тарихшунослиги тарихий минтақалар бўйича тадқиқ этилганда, ҳар бир минтақа давлатчилиги учун тўғри тарихий хulosалар чиқарилган бўлар эди.

Сўнгги бронза ва илк темир даврида қўйи Амударё ва Орол бўйларида тарқалган Тозабоғёб, Амиробод ёки Кўйисой маданиятларида илк давлатчилик белгилари бўлганлиги тўғрисида гапириш қийин³. Хоразмда илк темир даврида ривожланган меморчилик иншоотларининг пайдо бўлишини

¹ Эшов Б.Ж. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Т., 2008. С. 42.

² Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Т.: Akademiya, 2009. – Б.142; Абдуллаев У.И. Историография древней системы управления и ранней государственности Средней Азии (XX-начала XXI в.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Т., 2008. – 21 с.

³ Markwart J. Wehröt und Arang. - Leiden. – 1938. –Р. 10-12; Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948; Henning W.B. Zoroaster: Politician or Witch-doctor? - Leiden, - 1951; Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. - Cambridge, 1959; Воробьев М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология / Этнография и археология Средней Азии. - М., 1979; Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарыкамышской дельты Амудары в 70-80 годах / Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма. - М., 1991; Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. - Ашхабад, 1983; Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес / Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М., 1967; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. - Т., 1957; Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств. (На примере Средней Азии) / От доклассовых обществ к раннеклассовым. - М., Наука, 1987; Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М., 1996.

Марғиёна ёки Бақтриядан излаш кераклигини кўплаб тадкиқотчилар эътироф этмоқда¹.

Сўғд худудида яшаган жамоалар бронза даврида қишлоқ жамоаси даражасида бўлган бўлса, янги маълумотларга кўра илк темир даврида воҳа типидаги давлатлар таркиб топган².

Фарғонада ривожланган дехқончилик маданиятига мил.ав. XIII асрда асос солинган. Ҳозирги кунгача Чуст маданиятига оид 80 дан ошиқ археологик ёдгорликлар аниқланган. Ёдгорликлар суғориш тармоқлари бўйларида жойлашишига кўра районларга ажратилган. Ҳар бир иқтисодий районда биттадан йирик шаҳар, шаҳар атрофида эса кўплаб қишлоқ типидаги ёдгорликларнинг жойлашиши кузатилган. Бу белгилар чуст маданиятининг сўнгги даврида Фарғона худудида шаҳар-давлатларнинг таркиб топа бошлаганлигидан далолат беради³.

Ўрта Осиё кўчманчилари дунёсида илк синфий муносабатлар ва давлатчиликнинг ривожланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар кураши мавжуд⁴.

Бизга маълумки, Қадимги Шарқ тарихида илк давлатларнинг шаклланиши уч босқичга бўлиб ўрганилган. Булар «шаҳар-давлатлар», «худудий подшоҳликлар» ва «империя» босқичлариdir⁵. Шу типология асосида Шумерда шаҳар-давлатларнинг вужудга келиши мил.ав. IV минг

¹ Аскаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар / Ўзбекистон этнологияси: янгила қарашлар ва ёндашувлар. ЎзР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишлиланган халқаро илмий анжуман материаллари. – Т., Фан, 2004. - Б. 76-84.

² Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскаров А.А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. – Т., Фан, 1966; Пьянков И.В. Зороастр в истории Средней Азии: проблемы места и времени (опыт исторической реконструкции) // ВДИ. – 1996. №3. - С.3-23; Исаков А.И. Саразм. - Душанбе, 1991; Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дисс. ... докт.ист.наук. - М., 1989. - С.42; Лушпенко О.Н. Раннекелезный век Южного Согда. (По материалам памятников Китабского и Яккабагского районов). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Самарканд, 1998. С. 21; Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. – Т., Фан, 2000; Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандинского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннекелезного века и в период античности). – Т., Фан, 2002; Avanesova N, Sajdullaev Š, Ėrkulov A. Dzam - ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana // AMIT - Berlin, 2001.-Band 33.

³ Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. - М., 1962. - Вып.118; Хўжаев А, Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Т., 2001; Анарбоев А.А. Города Северной Ферганы в древности и раннем средневековье // ОНУ. – 1994. № 1-2. - С. 7-12; Матбобоев Б.Х. К локализации древних городов Ферганы // ОНУ. – 1995. № 9. - С. 5-11; Горбунова Н.Г. К истории Ферганы в эпоху раннего железа // СА., - 1962, №4; Заднепровский Ю.А. Раннекелезный век Ферганы и проблемы возникновения Даваньского государства / Раннекелезный век Средней Азии и Индии. Тезисы докладов Советско-Индийского симпозиума. - Ашгабад, 1984; Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона / Ўзбек давлатчилиги тарихида Қадимги Фарғона. Академик Яхҳе Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарининг маъruzалари матнлари (15-16 май, 2001 йил, Наманганд шаҳри). / Самарқанд, 2001. – Б.23-40; Анорбоев А, Исломов У, Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. – Т., Фан, 2001. – Б.93.

⁴ Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скотов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным / Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. - Киев, 1984. - С. 215-234; Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов / Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. Тезисы докладов. - Л., 1975. С. 84.

⁵ Дьяконов И.М., Якобсон В.А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // ВДИ, 1982, № 2. С.3-15.

йиллик охри, Фаластинда мил.ав. III минг йилликлар билан боғланган. Бугунги кунда Жанубий Ўзбекистон ҳудудида Қадимги Шарқ шаҳар-давлатларига монанд ёдгорликлар ўрганилди. Уларни давлатчилик нуқтаи назаридан ўрганиш вақти етди. Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши Қадимги Шарқдан алоҳида ривожланганми ёки монандми? Шу каби масалалар билан шуғулланиш ҳозирги кунда Ўзбекистон археологларининг бирламчи вазифасига айланмоқда ва бу масала ушбу диссертацияда баҳоли қудрат кўриб чиқилди.

Диссертациянинг ИТИ билан боғлиқлиги. Диссертация ЎзР ФА Археология институтининг ФА-Ф8-027 - “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ўтрок дехқон ва кўчманчи чорвадор маданияти: анъаналар ва инновация муаммоси (мил.ав. II-I минг йилликлар)” лойиҳаси доирасида ёзилди. Лойиҳа раҳбари т.ф.н. Б.Х. Матбоев.

Тадқиқотнинг хронологик доираси. Мил.ав. II – I минг йилликнинг биринчи ярми.

Тадқиқотнинг мақсади. Археологик манбалар асосида Қадимги Бақтрияда сўнгги бронза даврида илк давлатчиликка асос солинганлигини Жарқўтон мисолида ёритиш, илк темир даврида ҳудудий давлатларнинг шаклланиши ва уларнинг конфедерацияси натижасида Бақтрия подшоҳлигининг ташкил топишини асослаб бериш. Аҳамонийлар босқини натижасида Бақтрияда давлатчилик институтларининг такомиллашган шаклларининг жорий этилишини археологик ва ёзма манбалар асосида ёритиш, мавзу бўйича янги назарий билим ва қарашларни шакллантириш,

Тадқиқотнинг вазифалари. Сўнгги 15 йил ичida Ўзбекистон-Германия Бақтрия археологик экспедицияси қўлга киритган, давлатчиликка оид манбаларни фанга киритиш.

- Мавзуга оид илмий адабиётларни ўрганиш ва қиёсий таҳлил қилиш асосида, Бақтрия мисолида Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихини яратиш.

Тадқиқот объекти ва предмети. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчилик шаклларининг вужудга келиши. Археологик ва ёзма манбалар, тарихий тадқиқотлар.

Қўлланилган илмий услублар. Археологик қазишмалар микростратиграфия услубида ўтказилиб, топилмалар статистик ва таққослаш услуги асосида таҳлил қилинди, қазишмалар ва маданий қатламларнинг ёши радиокарбон анализлари ва маданиятлараро тарқалган ашёлар ёрдамида аниқланди.

Диссертациянинг илмий манбалари. ЎзР ФА Археология институти Шеробод отрядининг 1982-1993 йиллар давомида Шимолий Бақтриянинг илк темир даври ёдгорликларида, 1994-2003 йиллар мобайнида Жарқўтон ёдгорлигига олиб борган тадқиқотлари натижаси, Авеста, Геродот ва бошқа юнон тарихчилари қолдирган маълумотлар диссертациянинг илмий манбаларини ташкил этди.

Химояга қўйилаётган асосий холатлар:

- Бошқарув ибтидоий бўлса-да давлатчиликдан аввал, жамоалар давридан бошлаб шаклланган (оила, патриархал оила, қишлоқ жамоаси бошқаруви);
- Илк давлатларнинг археологик белгилари ишлаб чиқилди. Бунда В.М. Массон ишлаб чиқсан “Илк синфий жамият шаклланишининг археологик схемаси” асос қилиб олинди;
- Қадимги Шарқ цивилизасияси учун ишлаб чиқилган, бугунги кунда жаҳоннинг қадимги давлатлари шаклланган ҳудудлари учун қўлланилаётган илк давлатлар типологиясини (шаҳар-давлатлар, ҳудудий давлатлар ва империялар) такомиллаштирган ҳолда Бақтрия учун қабул қилиш таклиф қилинди;
- Радиокарбон анализлар ва маданиятлараро тарқалган моддий маданият ашёлари ёрдамида Бақтриянинг бронза ва илк темир даврининг қадимилаштирилган хронологияси таклиф этилди;
- Жарқўтон Қадимги Шарқ дунёсининг шаҳар-давлатлари билан қиёсий таққосланди. Ёдгорликнинг топографияси, бошқарув тизимининг шаклланганлиги, ишлаб чиқариш тизимининг шаклланганлиги натижасида яратилган моддий маданият намуналари, маданий алоқалар даражаси ёдгорликни шаҳар-давлатлар тоифасига киритиш имконини берди;
- Жарқўтонда марказлашган диннинг шаклланиши билан бирга, жамоаларда зоолатирик, аждодлар руҳига ибодат каби диний қарашлар сақланиб қолган;
- Бақтрияда оромий ёзувига қадар пиктографик белги ва пиктографик ёзув турлари мавжуд бўлган;
- Сополли маданияти аҳолиси шимолда Андроново, жанубда Хараппа маданияти аҳли билан яқиндан маданий алоқада бўлган;
- Сополли маданияти аҳолиси соч соқоллари қора, қирра бурун, европоид типидаги одамлар бўлиб, мумкинки, Шарқий Эрон тил гуруҳи лаҳжаларида гаплашган;
- Илк темир даврида Бақтрияда ҳудудий давлатлар шаклланган;
- Ҳудудий давлатларнинг конфедерацияси натижасида мил.ав. VIII асрда Бақтрия подшоҳлигига барпо этилган;
- Ўрта Осиё халқлари мил.ав. VI-IV асрларда Аҳамонийлар империяси таркибига кирган бўлса-да, унинг моддий маданияти намуналарида, меъморчилик, шаҳарсозлик соҳаларида аҳамонийларнинг маданий таъсири сезилмайди. Ўзгаришлар географик бўлинниш ва сиёсий бошқарув соҳаларида амалга оширилган;

Диссертациянинг илмий янгиликлари:

- Давлатчилик ҳар бир ҳудудда ўзига хос тарихий жараёнда вужудга келиши инобатга олиниб, унинг назарий асослари ишланди;
- Илк давлатларнинг археологик белгилари қайта ишланиб, такомиллаштирилди;

- Хусусий мулкчилик ва давлатчиликнинг ашёвий далили бўлган муҳрларнинг классификацияси яратилди;
- Илк цивилизациянинг асосий белгиси бўлган пиктографик белги-ёзувнинг пайдо бўлиши жараёнлари кузатилди;
- Археологик манбалар Авеста маълумотлари билан таққосланди ва “авесто археологияси” бўйича янги илмий йўналиш ривожлантирилди;
- Мил.ав. VI-IV асрларда Ўрта Осиё ҳалқларининг Аҳамонийлар империяси таркибига киритилиши муносабати билан империянинг бошқарув услуги XIX аср ғарб шарқшунос олими Франсуа Ленорманъ тадқиқотлари асосида ёритилди.

Диссертация натижаларининг амалиётда қўлланиши. Диссертация натижалари асосида «Ўзбек давлатчилиги тарихи», «Ўзбекистон тарихи» асарларининг маълум бир бобларини, шу мавзу бўйича ўқув-услубий қўлланмалар ва дарслклар ёзишда фойдаланиш мумкин. Шимолий Бақтриянинг бронза ва илк темир даври ёдгорликларида ўтказилган қазишмалар чоғида олинган топилмалар Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейига бағишлиб ташкил этилган Сурхондарё археология музейининг асосий экспонатларини ташкил этди. Жарқўтон ёдгорлигидан топилган ашёларнинг бир қисми Темурийлар тарихи Давлат музейида ташкил этилган «Ўзбекистон дурдоналари» кўргазмасида, АҚШнинг Метрополитен музейида, Германиянинг Ганновер шаҳрида, Япониянинг бир қатор шаҳарларида ташкил этилган кўргазмаларда намойиш этилди.

Диссертациянинг апробацияси. Диссертацияда кўтарилиган асосий гоялар республика ва халқаро илмий конференциялар, симпозиум ва семинарларда, жумладан «Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда» (Самарқанд, 1992, 1993), «Бақтрия-Тоҳаристон қадимда ва ўрта асрларда» (Термиз, 1993), «Ўрта Осиё шаҳарлари ва Буюк Ипак Йўли» (Самарқанд, 1994), «Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши» (Самарқанд, 1994), «Бақтрия-Тоҳаристоннинг шаҳар маданияти» (Термиз, 1995), «Зараутсой-1998» (Термиз, 1998), «Ўш ва Ўш вилоятининг мўғиллар давригача бўлган тарихи ва маданияти» (Ош, 1998), «Сўғд-Марказий Осиёнинг маданий алоқалари тизимида» (Самарқанд, 1999), «Жаҳон маданияти тарихи тизимида қадимги Хоразм цивилизациясининг ўрни» (Нукус, 2000), Авеста ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни» (Тошкент-Урганч, 2001), «Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни» (Тошкент-Термиз, 2001), «Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти» (Тошкент, 2002), «Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихидаги ўрни ва роли» (Тошкент-Шахрисабз, 2002), «Кўчманчи ва ўтрок халқларнинг маданий алоқалари» (Самарқанд, 2002), “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” (Тошкент, 2004), Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишлиланган халқаро конференция (Самарқанд, 2007) ва ЎзР ФА Археология институтида ўтказиладиган «Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар»га бағишлиланган

йиллик ҳисобот сессияларида, ЎзР ФА Тарих институти қошидаги академик Яхё Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарларида (СамДҶХИ, 2004; ТермДУ, 2009) маъруза қилинди.

Диссертация мавзуси бўйича чоп этилган илмий ишлар. Диссертация мавзуси бўйича Ўзбекистон ва Европа давлатларида чоп этиладиган илмий журналларда 60 дан ошиқ мақола, 2 та рисола ва 1 та монография чоп этилди, ушбу монография германиялик олимлар томонидан немис тилига тўлиқ таржима қилинди ва Берлинда нашр этилди.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, бешта боб, хулоса, адабиётлар рўйхати, шартли қисқартмалар рўйхати ва альбомдан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 296 бет, альбомда 57 та расм жамланган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмда мавзунинг актуаллиги асосланган, муаммонинг ўрганилиш даражаси ёритилган, мақсад ва вазифалар белгилаб олинган, тадқиқот обьекти аниқланган, ишнинг назарий ва амалий аҳамияти асосланган.

I-БОБ. Илк давлатларнинг пайдо бўлиши хусусидаги назарий масалалар. Ушбу бобда қуйидаги назарий масалаларга эътиборимизни қаратдик:

- Ўрта Осиёда жамоаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари;
- ilk синфий жамият белгиларининг моддий маданият ёдгорликларида акс этиши;
- ilk давлатларнинг пайдо бўлиш омиллари;
- ilk давлатчилик белгиларининг археология манбаларида намоён бўлиши;
- ilk давлатлар типологияси;
- диний қарашларнинг ривожланиши ва унинг ilk давлатчилик тарихида тутган ўрни.

Қадимги Шарқда жамоалар тараққиёти бир текисда ривожланмаган бўлсада, у қон-қариндошликка асосланган уруғчилик жамоаси, оила жамоаси, катта патриархал оила ва қишлоқ жамоаси босқичларидан ўтган.

Жамоалар ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш, тартибни сақлаш, тинчликни сақлаш ва қўшни қабилалар билан алоқа қилиш каби муносабатларни бажарган. Қишлоқ жамоасида бошқарувни бир қолипга солиб бўлмайди. Уларни бошқаришда шу қишлоқнинг ишлаб чиқариш усулига, дин намоёндалари ёки ҳарбийларнинг (қуролли кишилар гурухи) жамоада тутган ўрнини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Жамоалар тараққиётининг турли босқичларида ilk давлатларнинг ҳар хил белгилари пайдо бўлган. Бошқарув усули, меҳнат таҳсимоти, маҳсулотларни айрибошлаш ва нихоят жамоалар иттифоқининг шаклланиши

давлатчиликка бўлган талабни оширган.

В.М. Массон аҳолининг ижтимоий-моддий тенгсизлигини кўрсатадиган тўртта археологик белгини кўрсатиб ўтган: 1. Уйларнинг оддийлиги ва маҳобатлиги; 2. Қабрларда учрайдиган ашёларнинг сон ва сифат кўрсаткичлари; 3. Ривожланган ҳунармандчилик; 4. Илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши. Олимнинг таъкидлашича, кўрсатилган белгилардан биронтаси аниқланмаса, иқтисоди дехқончиликка асосланган маданиятда илк синфий жамият ўрнатилган деб бўлмайди¹. Аммо ўрганилаётган маданият аҳолиси ижтимоий гуруҳларга ажралган бўлиши табиий ҳол, албатта.

Илк шаҳарлар ва давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши бир-бирига боғлиқ ҳолда кечган. Уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини куйидаги босқичга бўлиш мумкин: 1. Шаҳар - дехқончилик ўлкалари доирасидаги «ном» типидаги ҳокимликлар маркази (шаҳар-давлатлар). 2. Шаҳар - худудий давлат маркази. 3. Шаҳар - марказлашган давлатлар, империялар маркази.

Диссертацияда илк давлатларнинг 21 та археологик ва шу белгилар асосида 10 та ижтимоий белгиси ишлаб чиқилди. Шу белгилар асосида Жарқўтон ёдгорлигини илк давлатларнинг шаҳар-давлатлар тоифасига киритиш мумкин.

Илк давлатларнинг археологик белгилари

Ижтимоий белгилар

Археологик белгилар

Турап жой манзилгоҳлари сонининг
ошиши

Манзилгоҳларнинг худудий
кенгайиши

Аҳоли сонининг ошиши ва
ижтимоий табақаланишни кўрсатувчи

Манзилгоҳлар иерархиясининг пайдо
бўлиши

Қабрлар, унда учрайдиган
топилмаларнинг сон ва сифат
кўрсаткичлари

Илк давлат маркази - шаҳарнинг
бўлиши

Шаҳарларнинг пайдо бўлиши

Шаҳар атрофида қишлоқ-манзилгоҳ-
ларнинг жамланиш жараёни

Ҳунармандчилик соҳаларининг
марказлашиш жараёни

¹ Массон В.М. Экономический и социальный строй древних обществ. - Л., Наука, 1976. - С.184.
www.arxeologiya.uz

Хунармандчиликнинг
ривожланиши

Дехкончиликнинг ривожланиши

Хунармандчилик маҳсулотлари
турларининг ошиши, сифат ўзгаришлар.

Меҳнат қуролларининг
такомиллашуви

Суний сугориш шаҳобчалари ва
каналларининг пайдо бўлиши.

Экин турлари сонининг ошиши

Чорвачиликнинг ривожланиши

Уй ҳайвонлари сужклари сонининг
oshiши

Харбий ишларнинг такомиллашуви

Харбий истеҳкомларнинг бўлиши

Кишиларни руҳий бирлаштирувчи
марказлашган дин

Мудофаа деворлари, буржлар

Савдо ва маданий алоқа

Куролларнинг такомиллашуви

Монументал ибодатхоналар

Оила алтарларининг бўлиши
Бошқа маданиятларга хос бўлган
моддий маданият намуналари

Йўлларнинг такомиллашуви

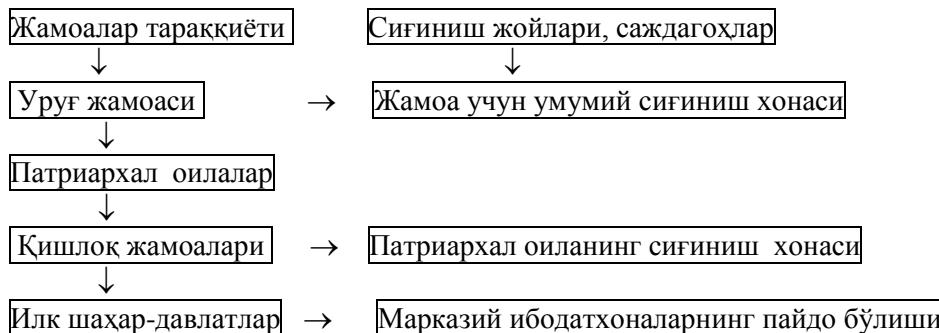
Хусусий мулк, сиёсий бирлашма белгиси

Муҳр

Жамиятнинг цивилизация даражаси

Ёзув

Диний қарашларнинг жамоалар ҳамда илк давлатларнинг ривожланиши билан хамоҳанглиги қуидагича кузатилди:

II-БОБ. Бақтрияниң бронза ва илк темир даври маданиятларининг

хронологияси. Ўзбекистон-Германия Бақтрия экспедицияси Жарқўтон ёдгорлиги ёшини аниқлаш борасида 23 та радиокарбон анализи ўтказди. Радиокарбон анализлар Германия археология институти Евроосиё бўлимни қошидаги лабораторияда амалга оширилди¹.

Жарқўтон даврига оид учта қурилиш даври қатламларидан олинган 15 та анализ мил.ав. 1950-1600 йилларни, яъни 300-350 йил оралиғидаги вақтни кўрсатди, худди шу даврларни маданиятлараро тарқалган - хлорид тошдан, фаянсдан, гипсдан ясалган археологик топилмалар ҳам тасдиқлади.

Жарқўтон ёдгорлигининг №6 тепалигидан, Кўзали босқичига оид маданий қатламдан олинган учта анализ мил.ав. 1620-1510 йилни, яъни 100-110 йил оралиғидаги вақтни кўрсатди. Маълумки, Жарқўтон ёдгорлигидан Кўзали даври ашёлари фақат бир қурилиш вақти давомида кузатилади.

Жарқўтонда Мўлали ҳамда Бўстон босқичлари ҳам бир қурилиш даври давомида фаолият этган. Демак, 200 йил давомида, яъни мил.ав. 1300 йилгача. Биз Сополли маданиятининг инқироз даврини ҳам шу давр билан белгилашни таклиф этамиз.

Ўрта Осиё археологиясида Номозгоҳ ва Ёз I ёки сополли ва Кучуктепа маданиятлари ўртасидаги давомийлик хусусида илмий адабиётларда янги фикрлар пайдо бўлди. Бу борада шуни айтиб ўтиш жоизки, кўплаб олимлар хронологик жиҳатдан бу маданиятлар узлуксиз давом этган деб ҳисобласалар, бошқа тадқиқотчилар бу маданиятлар ўртасида бўшлиқ, «хаос» борлиги хусусида фикр юритадилар². Бошқа олимлар, жумладан Б. Лионнет ва Ф. Хиберт эса Ёз I даврини мил.ав. XV асртагача қадимиylаштириш ғояси билан чиқдилар³. Улар Ўрта Осиё археологлари билан ушбу маданиятининг ёши ва пайдо бўлиши муаммолари масалаларида келишмайдилар. Ёз I даври хронологиясини мил.ав. II минг йиллик ўртаси - XV аср билан белгилайдилар

Кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, улар таклиф этаётган хронологик даврни қабул қилсак, тарихда ўз ечимини кутаётган кўп масалалар «ойдинлашади». Масалан, улар ва Е.А. Кузьмина таклиф этаётгандек Андроново маданияти аҳлини арийлар деб, Андроново маданиятининг Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга ёйилиши ва Хараппа маданиятини инқирозга учратганлигини тан олсак, Марказий Осиё ва Ҳиндистонда кўлда ясалган сополлар мажмуасининг тарқалиши масалалари ҳам «ўз ечимини топади». Лекин, Ёз маданияти туркумига кирувчи ёдгорликларнинг стратиграфияси бунга қарши фактлар беради. Улар

¹ Görsdorf J., Huff D. C/14-Datierungen von Materialien aus der Grabung Džarkutan, Uzbekistan // AMIT. Band 33. - Berlin, 2001. - P. 75-87.

² Kaniuth K. und Teufer M. Zur Sequenz des Gräberfeldes von Rannij Tulchar und seiner Bedeutung für die Chronologie des spätbronzezeitlichen Baktrien //AMIT. Band 33. - Berlin, 2001. - P.89-115.

³ Хиберт Ф. Хронология Маргiana и радиокарбонные данные // Информационный бюллетень МАИКЦА, 1994. Вып.19; Hiebert F.T. Origins of the Bronze Age Oasis Civilization in Central Asia // American School of Prehistoric Research Bulletin. 42. - Cambridge, 1994; Lyonnet B. Ceramique et peuplement du chalcolitique a la conquete arabe. (Prospections archeologiques en Bactriane orientale (1974-1978). Soes La direction de Jean-Claude Gardin. V.2). - Paris, 1997.

Шимолий Бақтриядаги Бандихон I, Бўйрачи I, Жарқўтон ёдгорлиги аркida, Жанубий Туркманистон ҳудудидаги Анау, Елken депе, Улуг депе ёдгорликларида сополли ва намозгоҳ маданияти ашёларининг бевосита Кучук I ва Ёз I ашёлари билан алмашишига эътибор беришмайдилар.

Ёз I даври энг узоғи билан тўртта қурилиш даври давомида фаолият этган. Шу давр маданий қатлами Бандихон I ёдгорлигига 3,1-3,6 м, Тилла тепада 3 м, Кучук тепада 3 м, Сангирапада 1-2,7 метрни ташкил этади¹.

Ёз I даврининг ёши масаласида ҳам фанда кўплаб тортишувлар давом этмоқда. Ўтган нашрларимизда Кучук I даврининг бошланишини мил.ав. X аср билан белгилаган эдик². Жарқўтон ёдгорлигидан олинган С/14 анализлари натижалари, Шимолий Бақтриянинг сўнгги бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг стратиграфияси бу масалага янгича ёндашишга мажбур этди. Ўрни келганда шуни ҳам айтиш лозимки, сўнгги йилларда В.М. Массон ва В.И. Сарианиди ҳам янги манбалар асосида Ёз I даврини қадимилаштириш тарафдори бўлдилар³.

Шимолий Бақтрияда Кучук I даври энг узок давом этган ёдгорлик Кучуктепа бўлиб, унда учта қурилиш даври кузатилган⁴. Ҳар бир қурилиш даврини 100 йил оралиғида вақт билан ҳисоблайдиган бўлсак, Кучук I даври 300 йил вақтни, яъни мил.ав. XIII-XI асрларни ўз ичига олади.

Мил.ав. X асрдан бошлаб Қадимги Бақтрия маданияти шаклланган ва у Аҳамонийлар империясига қадар мустақил ривожланиш даврини бошидан кечирган (Кучук II-III). Кучук II даврига оид маданий қатламлар Шимолий Бақтриянинг Кучуктепа, Қизилтепа Жанубий Бақтриянинг Тиллатепа ёдгорликларида ўрганилган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Кучук II даври моддий маданияти фақат Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларида, яъни бронза даврида қадимги дехқончилик маданиятлари тарқалган ҳудудларда учрайди, холос. Шу давр моддий маданияти Кучуктепада 1,5 метрлик қатламда учраган⁵. Биз Кучук II даврини 150 йиллик вақт билан, яъни мил.ав. X аср ва IX асрнинг биринчи ярми билан саналашни таклиф этамиз.

Кучук III даври моддий маданияти Шимолий Бақтриянинг Кучуктепа, Пшактепа, Талашқонтепа, Хайтободтепа, Қизилтепа, Гозимулла, Бандихон II, Жанубий Бақтриянинг Тиллатепа, Қумли, Қутлуғтепа, Жанубий Туркманистоннинг Марғиёна, Шимолий Парфия, Серахс ўлкаларидаги кўплаб ёдгорликларда, Сўғднинг Даратепа, Кўктепа ва Афросиёб каби ёдгорликларда ҳам тарқалганлигини кузатиш мумкин. А.С. Сагдуллаевнинг

¹ Сагдуллаев А.С. Оседлье области в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика). Автореф. дисс. ... докт.истор.наук. М., 1989, С.8.

² Ширинов Т.Ш., Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о хронологической периодизации Кучуктепа // ИМКУ. Вып.22. - Т., Фан, 1988. - С.13-26.

³ Sarianidi, V.I. Seal-Amulets of the Murgab Style // The Bronze Age Civilization of Central Asia. Recent Soviet Discoveries. Ed. by Kohl P. L., - New York, 1981. - P. 221-225; Masson V. M. La dialectique des traditions et des innovations dans le développement culturel de la Bactriane // L'archéologie de la Bactriane ancienne. Actes de colloque Franco-Soviétique. - Paris, 1985. - P. 181-192.

⁴ Аскаров А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. - Т., Фан, 1979.

⁵ Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. - Т., А.Кадири, 2000. - С.102.

кузатувларига қараганда, Жанубий Сўғднинг шу давр ёдгорликлари Бақтрия билан чегарадош ҳудудларда ёки Бақтрия билан маданий алоқа йўллари устида жойлашган¹. Демак, Қадимги Бақтриянинг моддий маданияти Кучук III даврига келиб Сўғдга ҳам тарқалганини кузатишимиз мумкин. Кучук III даври моддий маданияти Кучуктепада икки метр қалинликдаги қатламда кузатилса, Талашқонтепанинг асосий иншоотлари шу даврда қурилган. Икки метр маданий қатламни 200 йил оралиғидаги вақт билан белгилаш ҳақиқатга тўғри келади деб ўйлаймиз ва Кучук III даврини мил.ав. VIII асрнинг иккинчи ярмидан VI асрнинг ўртасигача бўлган вақт билан белгилашни таклиф этамиз.

Кучук IV даври моддий маданияти Шимолий Бақтриянинг Кучуктепа, Талашқонтепа I, Қизилтепа, Бандихон I, Хайтобод, Жондавлаттепа ва яна кўплаб ёдгорликларда қайд этилган. Шимолий Бақтрия ёдгорликлари орасида шу давр моддий маданияти энг узок давом этган ёдгорлик Фозимуллатепа ҳисобланади. Э.В. Ртвеладзенинг ёзишича, унда учта қурилиш даври давомида шу давр ашёлари кузатилган². Кучуктепада эса Кучук IV даври сополлари 2 метрга яқин қалинликдаги маданий қатламда учрайди³. Кучук IV даври сополларининг тарқалиш жуғрофияси кенгайиб, шимолда Бухоро ва Хоразмгача, жанубда Эрон ҳудудларигача кенгаяди⁴. Кучуктепада кузатилган 2 метр маданий қатлам ва Фозимуллада кузатилган учта қурилиш даври мисолида Кучук IV даврини мил.ав. VI асрнинг ўртасидан V аср охиригача бўлган вақт билан саналашни таклиф этамиз.

Илк антик даврга ўтиш даври моддий маданияти намуналари ва хронология масаласи биринчи маротаба ўтган нашрларимизда ёритилган эди⁵. Шу давр моддий маданияти Термиз шаҳри ҳудудидаги Номсизтепа, Хайтободтепа, Бобуртепа каби ёдгорликларда кузатилган бўлиб, 0,5-0,6 метр қалинликдаги маданий қатламдан олинган. Кўлга киритилган моддий маданият намуналари Хоразмдаги Дингилжа уй қўргони, Жанубий Тожикистондаги Болдайтепа, Туркманистондаги Эрк қалъа, Афғонистондаги Ойхоним ёдгорликлари моддий маданиятлари намуналари билан таққосланди ва ёши мил.ав. IV асрнинг биринчи ярми билан белгиланди.

Шимолий Бақтриянинг бронза ва илк темир даври маданиятлари ва уларнинг хронологик босқичлари	Даврий санаси мил.ав.	
	Сополли босқичи	XXII аср ярмидан XX аср
	Жарқўтон босқичи	XIX-XVII асрлар

¹ Сагдуллаев А.С. . Усадьбы древней Бактрии ... 64 бет.

² Ртвеладзе Э.В. Новые бактрийские памятники на юге Узбекистана // ИМКУ. Вып.21. – Т., 1987.

³ Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия ... С.105.

⁴ Chirshman R. Recherches prehistoriques dans la partie Afghane du Seistan // MDAFA, XVIII. - Paris,1959; Antonine C.S. Swat and Central Asia // East and West. Vol.19. - Rome, 1969; Воробьев М.Г. Керамика с городища Кюзели-Гир // ТХЭ, Том II. - М., 1958; Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры / Кочевники на границах Хорезма. Тр. ХАЭЭ, XI. - М., 1979.

⁵ Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия ... С. 96-97, 106-107.

Сополли маданияти	Кўзали босқичи	XVI аср
	Мўлали босқичи	XV аср
	Бўстон босқичи	XIV аср
Кучуктепа маданияти	Кучук I	XIII-XI асрлар
Қадимги Бақтрия маданияти	Кучук II	X асрдан VIII асрнинг ярмигача
	Кучук III	VIII аср ярмидан VI аср ярмигача
	Кучук IV	VI асрнинг иккинчи ярми V аср
Илк антик даврга ўтиш даври		IV асрнинг биринчи ярми

III -БОБ. Қадимги Шарқ илк шаҳар-давлатлари ва унинг Ўрта Осиё минтақалари бронза даври ёдгорликларида акс этиши. Мил.ав. IV минг йиллик сўнггида инсоният тарихида илк маротаба Месопотамияда шаклланган илк давлатчилик муносабатлари жараёни III минг йилликда шарққа - Эрон, Ҳиндистон томон кенгайади. III минг йиллик сўнггида Жанубий Туркманистоннинг Тежен, Мурғоб воҳаларида, II минг йиллик бошларида эса илк давлатчилик муносабатлари Бақтрияда ҳам шаклланганлигини Сополли маданияти ва унга турдош Даشتли маданияти ёдгорликлари мисолида ўрганилди.

И.М. Дъяконов ва В.А. Якобсонларнинг илмий кузатувлари шуни кўрсатмоқдаки, қабилалар иттифоқи кенг ҳудудларни эгаллаши мумкин, лекин Месопотамиянинг «ном» типидаги илк давлатлари кичик ҳудудларни, бир ёки бир неча суғорилиш районларини ўз ичига олган¹. Ур мисолида эса шаҳар-давлатларнинг бошқарув усуслари, топографик тузилиши, аҳолисининг ижтимоий таркиби² каби масалаларни Жарқўтон манбаларига таққослаш имконияти туғилди.

Ҳозирги кунгача Хараппа маданиятига оид 700 дан ошиқ ёдгорлик аниқланган. Улар еттида дехқончилик ўлкасида жойлашган. Ҳар бир дехқончилик ўлкада биттадан йирик ёдгорлик - шаҳар мавжудлиги аниқланган. Булар Мохенжодоро, Хараппа, Ганверивале, Калибанган, Ракхигархе, Банавале, Дхолавире (Котада)³.

Қадимги Шарқнинг маданий ўчоқларидан бири бўлган Жанубий Туркманистоннинг Мурғоб дехқончилик ўлкасида мил.ав. II минг йилликда илк давлатларнинг шаклланиш жараёни археологик маълумотлар асосида яхши кузатилади. Мурғоб ўлкасида бронза даврида саккизта суғорилиш райони жойлашган. Ҳар бир ўлкада битта ёдгорлик ўзининг кўлами ва морфологик тузилиши билан бошқаларидан ажралиб туради⁴.

¹ Дъяконов И.М., Якобсон В.А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империя». Проблемы типологии // ВДИ, 1982, №2. - С.3.

² Woolley L, Litt D. Ur Excavations. Volume VI. - Philadelphia, 1974; Charpin D. Le clerge d' Ur au siecle d' Hammurabi. - Geneve-Paris, 1986 - P.140; Дъяконов И.М. Люди города Ура. - М., 1990.

³ Harappan studies. Vol.1. Editors G.L.Possehl, M.Tosi. 71 pages. - Delhi, - Bombay, - Calcutta, 1993.

⁴ Сарианиди В.И. Древности страны Маргуш. - Ашгабад, 1990. - С.6.

Жанубий Туркманистанда бронза даври марказий ёдгорликларининг умумий майдони 12-20 гектаргача борган. Улар икки қисмдан иборат бўлиб, монументал ибодатхоналар жойлашган биринчи қисм мудофаа деворлари билан ўралган. Иккинчи қисм эса очик жойда жойлашган. Воҳаларнинг маркази бўлган шаҳарлар ибодатхона мубодлари томонидан бошқарилган.

В.И. Сарианидининг Жанубий Бактрия ҳудудларида олиб борган тадқиқотлари шуни кўрсатмоқдаки, айрим дехқончилик ўлкалар (Давлатобод, Фаруҳобод) ягона маъмурий тизимга эга бўлмаган, уларда бир-биридан ташқи кўринишдан фарқ қиласиган ёдгорликлар уюшмаси жойлашган. Даشتли дехқончилик ўлкасини эса тўлиқ шаклланган «ном» типидаги илк давлат деб баҳолаш мумкин. Бу ўлка ўзининг маъмурий марказига, марказ атрофида жамланган қалъа ва қишлоқларига эга бўлган¹.

Жарқўтон – Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги шаҳар-давлат. Жарқўтон А.А. Аскаров томонидан Қадимги Шарқ цивилизациясига хос илк дехқончилик маданияти ёдгорлиги, Т.Ш. Ширинов томонидан илк шаҳар сифатида талқин қилинди².

1994-2003 йиллар давомида Жарқўтон ёдгорлигига Ўзбекистон-Германия археологик экспедицияси қўшимча илмий тадқиқотлар ўтказди. Қазишмалар асосан Жарқўтон ёдгорлигининг арқ, шаҳристон ва қабристонида олиб борилди.

Адабиётларда таъкидланиб келинаётган Жарқўтон ёдгорлигининг умумий майдони 100 гектардан ошиқ деган маълумотни нисбий тушунча деб қараш керак. Ёдгорликнинг горизонтал стратиграфиясини инобатга олсак, бир вақтда 100 гектарлик майдонда шаҳар фаолият этмаган. Ёдгорликнинг қабристон жойлашган тепаликларини шаҳар ҳудудидан ажратадиган бўлсак, янада соддароқ шаҳар бўлганлиги кўринади. Булар «арқ» ва унинг атрофида жойлашган саккизта катта патриархал уруғ жамоалари мажмуасидан иборат бўлган «шаҳристон»дир. Тепаликлар баландлиги жиҳатидан бир-биридан унчалик фарқ қиласиган.

Жарқўтон арки ёдгорликнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган, умумий майдони 3 гектар, атрофи 1,20-1,50 метр қалинликдаги мудофаа девори билан ўралган, ғарбий томонида Жарқўтон “шоҳлар саройи” жойлашган. Аркнинг ички қисми кичик тепаликлар мажмуасидан иборат. Бу ерда А.А. Аскаров томонидан қазилган стратиграфик шурф натижасида Сополли маданияти ашёлари билан бирга Кучук I даврига оид сополлар мажмуаси топилган³.

¹ Сарианиди В.И. Исследования памятников Дашилинского оазиса / Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. - М., Наука, 1976. - С.21-86.

² Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М., Наука, 1977. - С.22-26.

² Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юге Узбекистана. – Т., Фан, 1977; Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканд, 1993.

³ Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура. ... С. 230.

Аркнинг шарқий қисмида олиб борилган қазишмалар натижасида 4 та хонадан иборат оила яшаган уй қолдиғи очилди. Уйнинг умумий қўриниши тўғри тўрт бурчак шаклда бўлиб, узунлиги 16, эни 10,5 метр.

Топилмалар орасида энг эътиборга молик ашё, бронзадан ишланган пичоқ дастаси бўлиб, унинг гулмихлари темирдан ясалган. Бу топилма Ўрта Осиёда темирнинг пайдо бўлиши борасида янги фикр юритишга имкон беради. Ушбу топилма Сополли маданияти аҳлининг темирни билганлигини кўрсатувчи ашёвий манба бўлиб хизмат қиласди.

Жарқўтон аркининг марказий қисмида, кўлами 25x25 метр майдонда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида диаметри 0,90 метрдан 4 метргача келадиган 16 та чуқур жойлашганлиги қайд этилди. Бу чуқурлар ҳар хил даврларга оид бўлиб, бештаси Жарқўтон, учтаси Кўзали, учтаси Мўлали ва бўстон даврларига оид бўлса, бештаси Кучук I даврига оиддир.

Аркнинг жанубий қисмида олиб борилган тадқиқотлар натижасида катта патриархал оила яшаган кўп хонали уй қолдиқлари очилди. Ҳозиргacha ўрганилган жойда уйнинг ҳовлиси, тошдан терилган ҳовли йўлакчалари, ҳовлига туташган яшаш хоналари ўрганилди. Иккита қурилиш даври аниқланди. Ҳовли ва йўлакчалар ҳар икки даврда ҳам фаолият кўрсатган. Сигиниш жойлари - алтарлар доира шаклида бўлиб, улар хона поллари сатҳига нисбатан 0,30-0,35 метр баландликда қурилган. Алтарларнинг девори 0,20 метр баландликда бўлиб, оловда куймаган, ичида кул қатламлари кузатилди. Кўп хонали уйнинг шимол томонида бир-бирига яқин қилиб қурилган иккита хумдон жойлашган.

Жарқўтон аркининг шимолий қисмида олиб борилган ишлар натижасида мавсумий ўчоқ ва хумдон очилди.

Шундай қилиб, Жарқўтон аркининг шимолий, марказий ва жанубий қисмларида олиб борилган ишлар натижасида аркнинг қурилиш усули аниқланди. Арк фақат Жарқўтон даврида фаолият этган. Унинг ғарбий қисмида монументал бино – қалъа, арк атрофи бўйлаб патриархал оилалар яшаган уйлар жойлашган, марказий қисми эса кенг очик майдондан иборат бўлган.

Жарқўтон “шахристони” аркининг шимоли-шарқий, шарқий ва жануб томонларида жойлашган. У саккизта тепаликлар мажмуасидан иборат. Ўзбек-Олмон экспедицияси № 5, № 6 ва № 8 тепаликларда қазишмалар олиб борди. Натижада, №5 тепаликда бунёд этилган уйлар 1,25 метр қалинликдаги платформа устига қурилганлиги аниқланди.

№6 тепалик шахристон тепаликлари орасида энг баланд ва ёдгорликнинг марказий қисмида жойлашган. Бу ерда А.А. Асқаров ва Т.Ш. Ширинов томонидан Жарқўтон олов ибодатхонаси очилган. Сўнгги йилларда бу тепаликда Д. Хуфф қазишка ишларини олиб борди ва ибодатхона қурилишигача ҳам №6 тепаликда маҳобатли иншоот бўлганлигини аниқлади.

№6 тепаликнинг энг қўйи қатламида жойлашган ушбу бино онгли

равиша илк Жарқўтон даврида бузиб ташланган ва бизгача бинонинг бир қатор ғишт баландлигидаги ҳолати сақланган. Ўрганилган бино тўғри тўрт бурчак шаклида бўлиб, 0,90 метр қалинликдаги девор билан ўралган. Ушбу бино ичида томонлари 7 метрдан иборат бўлган квадрат шакли хона, атрофида эса йўлаксимон хоналардан иборат бўлган мажмуа очилди. Мажмуа деворлари ва поллари гипс билан сувалган ва бевосита «оқ сарой»ни эслатади.

№6 тепаликда жами тўртта қурилиш даври кузатилди. Энг қадимгиси тўғри тўрт бурчак шакли қалъа-«оқ сарой» бўлиб, қуйи қатламда жойлашган, А.А. Аскаров ва Т.Ш. Шириновлар томонидан эса ибодатхонанинг юқори учта қурилиш даври ўрганилган¹.

Шахристоннинг жанубий ва жануби-ғарбий томонида қабристон жойлашган бўлиб, улар олтига тепаликдан иборат. Шахристон ва қабристонни табиий жарлик ажратиб туради.

Жарқўтон шахар-давлатининг бошқарув тизими. Жарқўтон ёдгорлигига сарой, ҳамда Жарқўтон олов ибодатхонаси ўрганилган². Демак, Жарқўтонда давлатчиликнинг энг зарурый шартлари бўлган хукмдорлар гурухи тўлиқ шаклланган. Шундай бўлса-да, Жарқўтон ёдгорлигини тадқиқотчилар давлатчиликнинг «чифдом» ёки «карликовое» босқичига оид, - деган фикрга келган. Маълумки, «чифдом» бошқарув тизимининг шаклланмаган даврига хослиги билан характерланади³.

Бронза даврининг бошқа ёдгорлиги Сополлитепа - юқори ривожланган фортификация, ҳунармандчилик, қабрларнинг дифференциал тенгсизлиги, бошқарув аппаратининг йўқлиги билан характерланади ва тарихий тараққиётнинг «чифдом» шаклига тўғри келади.

Жарқўтон саройининг арқда жойлашганлиги, маҳобатли фортификацияга эгалиги, ягона меъморий ечимда қурилганлиги Т.Ш. Шириновга бу иншоотни сарой деб аташга имкон берган⁴. Бизнинг фикримизча, бу бино Жарқўтоннинг илк даврларида жамоа сардорларининг қалъа-қўрғони бўлган. Ламберг-Карловский таърифлаганидек «қалъа»лар ишлаб чиқаришни, жамоани бошқариш вазифасини бажарган, аммо том маънодаги сарой эмас эди.

Фикримизча, Жарқўтон шахар-давлатининг асосий бошқаруви «Жарқўтон олов ибодатхонаси»дир. №6 тепаликда жойлашган ушбу иншоот

¹ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Древнебактрийский храм огня в Южном Узбекистане / Градостроительство и архитектура. – Т. 1989.

² Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд, 1993.

³ Васильев Л.С. Протогосударство - чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. - М., 1981, №6. - С.157-175; Крадин Н.Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Ранние формы политической организации. - М., 1995. - С.11-61; Зданович Д.Г. Синташтинское общество: социальные основы «квазигородской» культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы. - Челябинск, 1997. - С. 79-82.

⁴ Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Автореф.дисс. ... докт. ист. наук. - М., 1992. – С. 42.

нафақат ибодатхона, балки сарой-ибодатхона вазифасини ўтаган. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, энг аввал бу ерда тўғри тўрт бурчак шаклли, монументал бино бунёд этилган. Бу бинони аниқ ишонч билан сарой деб аташ мумкин. Негаки, бу ерда 7x7 метр кўламли қабулхона, унинг атрофига йўлаксимон хоналар қурилиб, оқ гипс билан сувалишидан ташқари, деворларга от тасвири ифодаланган терракот ҳайкалчаларнинг ёпиштирилиши саройларга хос безак усулидир.

Иккинчи қурилиш даврида бу ерда А.А. Асқаров ва Т.Ш. Ширинов томонидан ўрганилган «Жарқўтони олов» ибодатхонаси қурилади, яъни бу ерда 5 метр қалинликдаги мудофаа деворига эга бўлган тўғри тўрт бурчак шаклли сарой-ибодатхона бунёд этилади. Бу бинони сарой-ибодатхона деб аташ меъморий ечим жиҳатидан ва жамоанинг ижтимоий қатламлари жиҳатидан ҳам тўғри келади. Илк синфий муносабатларнинг шаклланиши даврида ҳукмдорлар ва коҳинлар алоҳида ижтимоий гурухлар сифатида бўлинмаганлигини инобатга олсак, биз чиқарган хулоса тарихий эканлиги кўринади.

Жарқўтон аҳолисининг диний қарашлари тўғрисида янги маълумотлар. А.А. Асқаров ва Т.Ш. Шириновнинг умумий фикрига кўра, Жарқўтон олов ибодатхонаси нафақат шаҳар, балки бутун воҳанинг диний маркази вазифасини бажариб, илк зардуштийлик характерида бўлган¹.

Илк давлатларнинг шаклланиши билан диннинг ҳам марказлашув жараёни кечган. Марказлашаётган ягона дин билан бир қаторда жамоа динлари ҳам сақланиб қолганлиги кузатилмоқда.

Жарқўтонда зоолатрик диний қарашларни терракот ҳайкалчалар мисолида кузатишими мумкин. Сигир (хўқиз), тuya каби ҳайвонлар шаклида ифодаланган ҳайкалчалар, муҳрларда тасвирланган илонлар, бургутлар каби ҳайвонлар аҳолининг зоолатрик диний қарашларини ифодалайди.

Икки ўркачли туюнинг зоолатрик характер кашф этганлигини унинг терракот ҳайкал сифатида ифодаланиши биринчи омил бўлса, Авестада у «кучли», «баджаҳл» ҳайвон сифатида тилга олинади. Учинчи ва энг асосий омил эса зардуштийлик динининг асосчиси исмида туюнинг қўлланишидир. «ZaraouStra» даги «uStra» сўзи туюни англатиши бу ҳайвоннинг илоҳийлик белгисини ифодалайди.

Аждодлар руҳига сифиниши алоҳида диний қараш сифатида мавжудлиги фанда аллақачон исботланган. У универсал бўлмаслигидан ташқари ибтидоий ҳам эмас. У тарихий тараққиётнинг патриархал уруғчилик босқичига хос. «Ўлган ота-боболар ва уруғ бошлиқларининг руҳи авлодларни доимо бало-қазолардан сақлайди», - деган тушунча ушбу ибодат турининг мақсади ҳисобланади. «Рух доимо тирик, у одамзотни қўллаб-қувватлайди» тушунчаси ушбу ибодат турининг мавжудлиги асосидир².

¹ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Древнебактрийский храм огня в Южном Узбекистане // Градостроительство и архитектура. – Т., 1989. – С. 31-42.

² Токаров С.А. Ранние формы религии. - М., Наука, 1990. - С. 255.

Жарқўтонда аждодлар руҳига ибодат қилиш каби диний тасаввурларнинг мавжудлигини бу ердан топилган эркак кишининг бўстъ ҳайкали, ҳомиладор аёлнинг қорин қисмидан топилгпн иккита эмбрион кўринишили лой массаси мисолида кузатиш мумкин. Эркак кишининг оғзи очик ва кўзлари юмуқ ҳолатда ифодаланиши асосида ўлган киши ҳайкали деб аталди ва аждодлар руҳининг ҳомиладор аёлни, у дунёга келтириши кутилаётган чақалоқларни бало-қазолардан сақлашини, яъни аждодлар руҳининг диний қараш сифатида ифодаланишининг археологик кузатилиши деб ҳисоблаймиз. Ҳомиладор аёл ҳайкали қорин қисмининг ҳар-ҳар жойи қизил рангга бўялиши, қўл билан қорин қисм оралиғида илонларнинг ифодаланиши нариги дунё тушунчасини беради. Маълумки, мифологияда қизил ранг қонни, илон эса ер ости илоҳиятидан далолатдир. Шу азоб-уқубатлардан ҳомиладор аёлни фикримизча, «аждодлар руҳи кутқара олиши мумкин».

Ушбу топилманинг бошқа тушунчасини ҳам айтиб ўтиш мумкин. Иккинчи фикр фалсафий қараш бўлиб, дунёнинг пайдо бўлиши, унинг доимиyllигини кўрсатувчи, диний қарашларга нисбатан ҳаётий манзарани тасвир этиш ғояси ётган кўринади. Ўлган одам → ҳомиладор аёл → инсон сифатида шаклланган эмбрион → инсон сифатида шаклланадиган эмбрион. Қон ва илонлар тасвири эса «қора куч»лар сифатида намоён бўлади.

Сополли маданиятининг пиктографик белги-ёзувлари. Ёзув - илк цивилизацияларнинг асосий белгиси ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, илк шаҳарлар билан бир тарихий жараёнда вужудга келадиган илк давлатлар бошлангич ёзув усули, яъни инсон ўз фикрини ифода этишисиз давлатнинг ҳам вужудга келиши мумкин эмас.

Жарқўтон ёдгорлигидан 47 хил сополларга битилган белги топилди. Сополларда чизилган ушбу белгиларни пиктографик ёзув деб аташ ҳақиқатга яқин. Биринчидан улар ниҳоятда кам, иккинчидан ушбу тасвиirlарнинг тарқалиш географияси анча кенг, яъни Сополли маданиятига турдош бўлган маданиятларга хос бўлган одат. Ушбу ёзувларни кулолларнинг уста белгиси дейилганда, ҳар бир ёдгорликда ушбу белгиларнинг ўзига хослик анъаналари сақланган бўлар эди. Ёки, патриархал оилаларининг тотем белгиси деб аталса тарқалиш географияси бунчалик кенг бўлмаслиги, ҳар бир ёдгорликка хос патриархал оилаларнинг бошқа жойларда учрамайдиган анъанавий белгилари бўлиши лозим. Демак, Сополли маданияти кулолчилигига учрайдиган бу белгиларни пиктографик ёзув деб аташ ҳақиқатга яқин.

Жарқўтон пиктографик белги-ёзувлари орасида хоч, омоч, арава, нарвон, айлана тасвири энг кўп учрайдиган белгилар ҳисобланади. Марказий Эронда жойлашган Шахдод ёдгорлиги пиктографик ёзувлари орасида ҳам ифодали ёзувнинг учраши Ўрта Осиё ва Эрон пиктографик ёзувларидаги параллелликлар хусусида гапиришга имкон яратади.

Сополли маданияти муҳрлари. Муҳрлар - илк давлатчилик тарихини

ўрганишда асосий археологик манбалардан бири ҳисобланади. Улар Ўрта Осиёда шахсий мулкнинг инъикоси сифатида пайдо бўлган.

Сўнгги йилларда археология илмида муҳрларнинг Бақтрия-Марғиёна варианти ҳам пайдо бўлди. Сополли маданиятига оид муҳрлар асосан метал (мис, бронза), ҳар хил юмшоқ таркибли тошлардан ва сополдан ясалган. Улар кўпинча такиб юришга мўлжалланганлиги сабабли балдоқли, тошдан ясалган муҳрларда эса тешикчаларнинг бўлиши характерлидир.

Сополли маданияти муҳрлари биринчи марта ашёси асосида типларга ва шаклларига қараб варианtlарга бўлинди. Улар Сополли маданияти анъаналари асосида ясалган ва маданиятлароро тарқалган муҳрларга ажратилди. Муҳрлар илгари айтилиб келинаётганидек, Сополли маданияти сўнггида эмас, балки Кўзали босқичида хаёт тарзидан чиқиб кетганлиги аниқланди.

Савдо ва маданий алоқалар. Шахсий мулкнинг пайдо бўлиши ва ортиқча маҳсулотлардан жамоанинг бошқа нарсаларга бўлган эҳтиёжини қондириш масаласи савдо ишининг асосини ташкил этади¹.

Сополли ва Хараппа маданиятлари ашёвий манбалари асосида Бақтрия ва қадимги Ҳиндистон маданиятлари маданий алоқалари маълум даражада ўрганилган. Ҳусусан, Кўзали даври моддий маданиятининг шаклланишида Хараппа маданиятининг ўрни А.А. Аскаров томонидан кўрсатиб берилган бўлса, меъморчиликдаги ўхшашликлар Т.Ш. Ширинов томонидан ўрганилган².

Ўзбекистон-Германия экспедицияси ҳам маданий алоқалари хусусида янги маълумотлар тўплади. Жарқўтондан фил суюгидан ясалган, квадрат шаклдаги ашёлар топилди, унинг юзасида айлана шаклли 9 та безак чизилган, улар учтадан уч қаторда жойлашган. Фикримизча ушбу топилма Хараппа маданияти ва Хараппа маданияти маданий таъсир доирасида бўлган ҳудудларда тўлов воситаси вазифасини ўтаган. Бу фикринг исботи сифатида Олтиндепадан битта сопол идиш ичида 11 та квадрат, 2 та айлана ва 8 та таёқча шаклдаги фил суюгидан ясалган топилмани эслаб ўтиш лозим.

Жарқўтон ёдгорлиги арқидан фил тасвирланган терракот-ҳайкалчанинг топилиши ҳам Жарқўтонликларнинг Хараппа маданияти билан узвий маданий алоқада бўлганлигини тасдиқлайди.

Жарқўтон даври маданий қатламларидан чинни таркибли массадан ясалган ва сир билан қопланган идиш парчаларининг топилиши ҳам Хараппа маданияти билан алоқасини кўрсатувчи манба бўлиб ҳизмат қиласи. Бу идиш сиртида Ҳиндистон ўсимлик дунёсига хос бўлган «ripal» ўсимлигининг ифодаланиши ва шу сингари идишларнинг Хараппа маданиятида кенг тарқалганлиги ушбу идишнинг Ҳиндистон ҳудудидан келтирилганлигини

¹ Щетенко А.Я. Обмен и торговля доисторического Индостана // КСИА. №138. - М., 1974.

² Аскаров А.А, Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. ... С.72; Ширинов Т.Ш. Древнейшие торговые пути Средней Азии (III-II тыс. до н.э.) / Формирование и развитие трасс великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. - Т., 1990.

кўрсатади. Сирланган идишлар бронза даврида факат Ҳиндистон ва Месопатамия ўлкаларида маълум бўлган ва вақт ўтиши билан унutilган технологик услуб ҳисобланади¹.

Худди шу услубда ясалган, «буйрак» шаклида ишланган митти идишларнинг топилиши ҳам Жарқўтонликларнинг ташки дунё билан маданий алоқаси тўғрисида ҳабар беради. «Буйрак» шакли идишлар Даشتли 3, Тоголок 2 ёдгорликларида ҳам учраган² бўлишига қарамай Ҳинд-Месопатамия худудларига характерли ҳисобланади. Хусусан Асмар³, Теллодаги Иштар ибодатхонасидан⁴, Тел Брак ибодатхонасидан⁵ шундай идишларнинг кўплаб топилиши фикримиз далилидир.

Жарқўтон ёдгорлигига кўчманчи ҳалқлар билан маданий алоқалар ўрнатилганлиги ашёвий манбалар асосида исботланган. Бу алоқалар Сополли маданиятининг сўнгги даврларига хослиги қайд этилган⁶.

Бўстон VI қабристонида Н.А. Аванесова крематория қолдиқларини ўрганган бўлиб, улар учтадан уч жойда, қабрлар орасида жойлашган⁷. Бизнинг фикримизча энг каттаси эркак, ўрта кўламдагиси аёл ва энг кичиги бола майитини ёқишига мўлжалланган. Негаки, Сополли маданиятида жинсий деформизм нафақат ўликни кўмиш, балки ёқишида ҳам бўлган бўлиши табиий ҳол деб ҳисоблаймиз. Сополли маданиятида мурдани ёқиш анъанасининг пайдо бўлишини Андроново маданиятининг таъсири деб баҳоланиши тўғри, албатта. Аммо, ҳозирги пайтгача Андроново маданияти ёдгорликларида биронта крематория топилмаган. Балки, улар мурдани очиқ усуlda кремация қилгандир. Бўстон VI ёдгорлигига ўрганилган крематория меъморий жиҳатидан жуда мукаммал. Демоқчимизки, майитни ёқиш удуми шимолдан келган бўлса-да, крематориялар жарқўтон қурилиш услубида бажарилганлигига ғиштларнинг кўлами ҳамда терилиш услублари гувоҳлик беради. Яъни, бу жараён икки маданият анъаналарининг бирга ифодаланишидир.

Олиб борилган тадқиқотлар Андроново маданияти билан жарқўтонликлар сўнгги даврларда эмас, балки Жарқўтон давридан бошлаб маданий алоқалар ўрнатганлиги кузатилди. Жарқўтон олов ибодатхонасининг илк қурилиш даврига оид мудофаа девор буржларини

¹ Маккей Э. Древнейшая культура долины Инда. - М., 1951. - Табл. XXVII, 12.

² Сарианиди В.И. Об одной группе культовых изделий Бактрии // СА. №3. 1979. - С.262-265.

³ Frankfort H. Tell Asmar, Khafadje and Khorsabad // ОІР, №16, 1933. - Р.52. - Fig.32; During Caspers E. Some Motifs as Evidence for Maritime Contact Between. Sumer and Indus Valley // «Persica», V, 1970-1971. -Р.112-114.

⁴ Parrot A. Le Temple D'Ishtar. - Paris, 1956. - Fig.93.

⁵ Mallovan M. Excavations at Brak and chagar Bazar // Iraq, IX, 1947. - Р. 39-40.

⁶ Аскаров А.А. Степные компоненты в комплексах оседлых культур эпохи бронзы в Северной Бактрии / Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии. - Л., 1980.

⁷ Аванесова Н.А. Новое в погребальном обряде Сапаллинской культуры // Российские вести. №4. - С.63-70; Avanесова N.A. Spatbronzezeitliche Kulturkontakte in der baktrischen Flusoase nach den Befunden der Nikropole Bustan 6 // АМИТ 29, 1997, - Р. 147-178; Аванесова Н.А., Ташпулатова Н. Символика огня в погребальной практике сапаллинской культуры // ИМКУ 30, 1999. - С.27-36.

очиш давомида фақат Евроосиёнинг кўчманчи халқларига хос бўлган от сувлуғи топилди¹.

Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистоннинг бронза даври ёдгорликларидан Андроново маданиятига хос бўлган сополларнинг учраши табиий холга айланиб бормоқда². Ушбу сополларнинг тарқалиш географияси асосида фанда арийларнинг жанубга тарқалиш масаласи ҳам кўтарилиди³. Жарқўтон ёдгорлигида ҳам Андроново маданиятига хос сополлар кўплаб учрайди, улар асосан Кўзали, Мўлали даври маданий қатламларига хос.

Жарқўтон шаҳар-давлатининг аҳолиси. Сополли маданиятига оид антропологик манбалар асосида Т.К. Хўжаев унинг аҳолисини Шарқий Ўрта Ер денгизи ирқига мансублиги тўғрисида ёзган⁴.

Жанубий Туркманистонда Номозгоҳ маданияти (Номозгоҳ IV-V) очилгандан сўнг фанда ушбу маданият соҳибларини арийлар деб аталган. Айниқса, Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистонда бронза даврига оид дехқончилик маданиятлари очилгандан кейин бу ғоя янада кучайган⁵. Сўнгги йилларда номозгоҳ маданиятининг асосий ижодкори В.М. Массон бу ғоядан қайтди. У «...бу маданият соҳиблари арийлар эмас, балки дравид ёки элам тилли бўлган», - деган фикрга келди⁶.

Ўрта Осиёнинг бронза даври аҳолиси тўғрисида А.А. Асқаровнинг умумий фикри шундай: «...Менинг фикримча, Сополли ва Кучуктепа маданияти аҳолиси тил жиҳатидан бир-бирини тушунишган, шу тил асосида Бақтрия аҳолиси тили вужудга келган, яъни Эрон тили лаҳжаларидан бири»⁷.

Янги адабиётларда А.А. Асқаров «Андроново маданиятининг бир қисм аҳолиси турк тилли бўлганлиги» хусусидаги ғоя билан чиқмоқда⁸. Бу ғоянинг ғоянинг асоси қадимги Хитой йилномаларида келтирилган ёзма манбалар бўлиб, унда Хитойнинг шимолида мил.ав. III-I минг йилларидан «ди»-«тиек»-«тиеук»-«турк» халқлари яшаганлиги ҳақида ҳабар беради⁹.

Маълумки, ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида дравид тилли бўлган деган ғоя тарқалган¹⁰. Бу ғояни Марказий Осиё тарихи

¹ Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф. Некоторые результаты работ Узбекско-Германской экспедиции на городище Джаркутан // ИМКУ, Вып.30. - Самарканд, 1999. - С.25.

² Рахманов У.В., Шайдуллаев Ш.Б. О влиянии культур степной бронзы на керамические комплексы Сапаллинской культуры // ОНУз, 1985, №11. - С.58-63.

³ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? - М., 1994.

⁴ Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа / Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полевых этнографических и антропологических исследований в 1974-1975 гг. - Душанбе, 1976.

⁵ Грантовский Э.А. Иран и иранцы до Ахеменидов. - М., 1998. С.41.

⁶ Массон В.М. Печатиprotoиндийского типа из Алтын-депе (К проблеме этнической атрибуции культур расписной керамики Ближнего Востока) // ВДИ, 1977, №4.

⁷ Аскаров А.А. Южный Узбекистан во II тысячелетии до н.э. // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Труды международного симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (Душанбе, 17-22 октября 1977 г.). - М., 1981. - С.167-179.

⁸ Аскаров А.А. Исконная ... ИМКУ, Вып.32

⁹ Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Т., Фан, 2003. - С.10.

¹⁰ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.,1948. - С.68; Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. - М., -Л., 1948. - С.86.

билин шуғулланувчи забардаст олимлар ҳам қўллаб қувватлаганлар¹. Б.А. Литвинский бу фикрни Амударёнинг чап томонида жойлашган Хараппа маданиятига оид Шўртўғай ёдгорлиги мисолида исботлашга харакат қиласди.

Таъкидлаб ўтганимиздек, Сополли маданияти ва умуман бронза даври Ўрта Осиё антропологияси жуда яхши ўрганилган, лекин антропологик жиҳатдан экватор ирқига оид манбалар деярли учрамайди. Шу фактнинг ўзи ҳам Ўрта Осиё аҳолисининг бронза даврида дравид ирқига оид эмаслигини ёки дравид тилли бўлмаганлигини тасдиқлайди.

Академик Э.В. Ртвеладзе Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида хуррит тилли бўлган деган ғоя билан чиқди².

Эслаб ўтилган, Жарқўтон аркidan топилган бюст ҳайкалда инсон қиёфаси ҳаётий тасвирланган. Шу ҳайкал асосида фикрлайдиган бўлсак, Жарқўтон аҳолиси европоид ирқига оид бўлиб, қирра бурун, соч-соқоллари қора кишилар бўлган.

Албатта, Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари аҳолисининг бронза даврида арийлар бўлганлиги тарихий ҳақиқатдан жуда йироқ. Авеста ва Ригведада таърифланган арийларга Сополли маданияти аҳли антропологик жиҳатдан ҳам, улар яратган моддий маданият намуналари жиҳатдан ҳам ўхшамайди. Дравид тилли бўлганлиги эса, ҳақиқатдан жуда йироқ. Сополли маданияти аҳолиси дравид тилли халқлар билан яқиндан маданий ва савдо алоқаларида бўлган. Аммо, бир халқ бўлганлиги Сополли ва Хараппа маданияти ёдгорликлари моддий маданиятларини таққослаш натижасида инкор этилади. Бизнинг фикримизча, Сополли маданияти аҳолиси Жанубий Туркманистон, Шимолий Афғонистон, Марказий ва Шимолий Эрон аҳолиси билан бир этник гурухни ташкил этган ва қадимги Эрон тили лаҳжаларидан бирида гаплашган. Шу тил асосида Бақтрия ва Авеста тили шаклланган.

IV-БОБ. Илк темир даврида ҳудудий давлатларнинг шаклланиши.

Кучук I маданиятининг пайдо бўлиши муаммосига доир янги мулоҳазалар. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида мил.ав. II минг йилликнинг иккинчи ярмида чуқур иқтисодий ва маданий ўзгаришлар юз беради. Бир томондан Марғиёна ва Бақтрияга чорвадор аҳолининг кириб келиши юз берса³, иккинчи томондан Чуст маданиятининг таъсирида Марғиёнада Ёзделе, Бақтрияда Кучуктепа, Қизилтепа, Тиллатепа каби ёдгорликлар қад кўтаради. Бу маданиятлар Бақтрия ва Марғиёнада ҳар хил номлар билан аталса-да, уларнинг моддий маданиятлари айнан ўхшашлиги билан характерланади.

¹ Литвинский Б.А. Бронзовый век / История таджикского народа. Том I. - М., 1963; Массон В.М. Печатиprotoиндийского типа из Алтын-депе (К проблеме этнической атрибуции культур расписной керамики Ближнего Востока) // ВДИ, 1977, №4.

² Ртвеладзе Э.В. К вопросу о субстратном языке юга Средней Азии (III-II тыс.до н.э.) / «Тарих, Мустақиллик, Миллий ғоя (Республика илмий назарий анжумани материаллари). – Т., 2001. – Б. 124.

³ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. - М., - Л., 1959; Аскarov А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т., 1977; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. -М., 1977.

Бу маданиятларнинг пайдо бўлиши тўғрисида фанда турли хил фикр ва мулоҳазалар айтилган бўлса-да, бир фикрга келингани йўқ. Ушбу масалага Европа ва Америка археологлари ҳам қизиқиб, Ўрта Осиё археологлари билан чуст типидаги янги маданиятларнинг хронологияси, пайдо бўлиши масаласида келишмай, ўз қарашларига эга бўлдилар. Улар Ёз I маданиятини мил.ав. II минг йиллик ўрталари - XV аср билан саналайдилар, этник жиҳатдан Андроново ва Ёз I маданияти аҳлини индо-арийлар деб атайдилар. Индо-арийларнинг Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга тарқалиши масаласини ва Ҳараппа маданиятининг инқирози масалалари билан боғлайдилар¹.

Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигига бағишлиланган конференцияда Бургали - Ёз I типидаги маданиятларнинг пайдо бўлиши хусусида янги фикрлар айтилди². Жумладан, Л. Сверчков ва Н. Бороффкалар Бандихон ёдгорликларида тадқиқотлар олиб бориб, Ёз I типидаги ёдгорликларнинг пайдо бўлишини Тарим воҳасининг шимоли-шарқий қисмида жойлашган Синталла ва Куху ёдгорликлари билан боғлайди. Тадқиқотчилар Бандихон ва Тарим воҳаси ёдгорликлари сополларининг “айнан” ўхшашликларини, ғиштлар кўламларининг мослигини ўз фикрларига асос қилиб оладилар³. Хулио Дендеzi-Серменто эса Бургали ва Тозабоғёб маданиятларининг моддий маданиятидан таққослаб Ёз I типидаги ёдгорликларнинг пайдо бўлиш масаласига ечим қидиради⁴.

Кучук I даври ёдгорликлари асосан янги суғориш районлари худудларида пайдо бўлиши билан бирга, худудий кичиклиги билан характерли. Бақтрия худудидаги шу давр ёдгорликларининг биронтасини шаҳар типидаги ёдгорликлар тоифасига киритиб бўлмайди. Кучук I даври аҳолиси дехқончиликка кулай жойларда ўтроқ ҳаёт кечиришган. Улар Сополли маданиятидан монументал иншоотлар қурилиши анъаналарини мерос қилиб олган. Баланд платформалар устига уй-жой қурилиши ишлари янги маданият аҳлига Сополли маданиятидан ўтган.

Янги пайдо бўлган маданият қабрлари шу кунгача топилмаган. Бу ҳолатни кўплаб тадқиқотчилар зардуштийлик урф-одатларининг тарқалиши натижаси деб тушунирадилар⁵.

Ёз I даврида сопол чарҳидан фойдаланмаганини илғор технологиядан воз кечилиши деб баҳоланиши керак. Бизнинг кузатишларимиз шуни

¹ Kohl Ph.L. Central Asia (Western Turkestan): Neolithic to the Early Iron Age // Chronologies in Old World Archaeology. Ed. by Ehrich R.W. - Chicago. Vol. I: - P.179-195; Vol. II: - P.154-162; Hiebert F.T. Chronology of Margiana and Radiocarbon Dates // Information Bulletin of IASCCA. - M., 1993. - Issue 19. - P.136-148; Salvatori S. Protohistoric Margiana: on a Recent Contribution. (Review of: «IASCCA. Information Bulletin», 19. Moscow 1993 // Revista di Arheologia. - Venice, 1995. Anno XIX. - P. 38-54.

² Баратов С.Р. К древнейшей истории населения Ташкентского оазиса и бассейна Сырдарьи / Столице Узбекистана Ташкенту 2200 лет. Труды международной научной конференции. – Т., 2009. - С. 30-32.

³ Сверчков Л., Бороффка Н. О некоторых проблемах археологического исследования культур росписной керамики эпохи поздней бронзы – раннего железа / Столице Узбекистана Ташкенту 2200 лет. Труды международной научной конференции. – Т., 2009. - С. 33-37.

⁴ Julio Dendezi-Sermento, Johanno Lhuillier. Entre nomadizme et sedentarite: L'étude des cultures de l'age du fer ancien du Chach. Peut-on parler d'une influence du Khorezm? / 2200 th Anniversaru of Tashkent – the Capital of Uzbekistan. – Т., 2009. - P. 40-45.

⁵ Sarianidi V. Margiana and Protozoroastrism. -Athens, 1998. - P. 47.

кўрсатдики, жамият илғор технологиядан аҳоли этник жиҳатдан ўзгарганда ёки диний қарашлар янгиланганда воз кечиши мумкин. Сополли ва унга турдош маданиятларга хос бўлган монументал ибодатхоналарнинг Ёз I даврида учрамаслигини диний қарашларнинг ўзгарганлигига деб хисоблаймиз.

Бизнингча, Ёз I маданиятининг пайдо бўлишини жуда кенг ҳудуд доирасидаги муаммо сифатида ўрганиш керак. Бу масала жамият тараққиётида муҳим рол ўйнаган ҳалқлар кўчиши, ўтроқ ва чорвадор ҳалқларнинг ассимиляцияси, диний ва ижтимоий ўзгаришлар жараёни билан боғлиқ бўлиб, Авеста мълумотлари асосида ўз ечимини топади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Сополли маданиятининг инқирози ва Кучуктепа маданиятининг пайдо бўлиши муаммосига бир масаланинг икки томони сифатида қараш керак.

Авеста ва Ригведада эсланадиган арийларни Андроново маданияти билан этник боғланишини кўпчиллик олимлар эътироф этмокда¹. Андроново маданиятининг, яъни арийларнинг жанубга, Ҳинд ўлкаларигача бориши ёзма ва археологик манбалар асосида кузатилади.

Андроново ва Сополли маданияти ўртасидаги маданий алоқалар Жарқўтон давридан бошланган, кейинги босқичларда бу алоқалар кўп қиррали бўлган. Кўчманчи Андроново қабилаларининг Ўрта Осиё ва унинг жанубий минтақаларида ўтроқ ҳаётга ўтиши, уларнинг туб жойли аҳоли билан ассимляция жараёнларининг кечганлиги табиий жараён эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Бу жараён Жанубий Тожикистон ёдгорликлари мисолида янада яққол кўринади². Бу ҳолат Сополли ва унга турдош маданиятларнинг инқирозида кўчманчи ҳалқларнинг ўрни бор деган хулосани бермайди, бизнинг фикримизча ўтроқ ва кўчманчи ҳалқларнинг муносабатлари тинч, маданий алоқалар тарзида бўлган. Улар бир ҳудудда кўшни ҳалқлар сифатида яшаган.

Сополли ва унга турдош бўлган маданиятларнинг инқирозида ижтимоий масалалар ҳам сабаб бўлган, яъни бу маданиятлар кучли давлатчилик сиёсатининг ўрнатилмаганлиги сабабли инқирозга юз тутган. Сополли маданияти жамоалари ўртасида ягона иқтисодий ва ҳарбий бирликнинг йўқлиги, жамоа бошлиқларининг ягона хукмдор атрофида жипслашмаганлиги оқибатида бу маданият аҳли тинч йўл билан тарқаб кетиши натижасида ушбу маданиятлар ирқирозга юз тутган,- деган янги фикрни ҳам айтишимиз мумкин.

Жарқўтон ёдгорлигига ўрганилган икки мингдан ошиқ қабрларнинг статистик таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, аҳолининг ижтимоий гурухларга ажралиш жараёни жадал кечаётган бўлса-да, жамоада қуллар бўлганлиги тўғрисида бирорта ашёвий далил йўқ. Жарқўтон аҳолисининг хунарманд,

¹ Филанович М.И. К вопросу о расселении ариев по данным археологии Средней Азии / Индия и Центральная Азия. – Т., 2000. - С. 121-126.

² Vinogradova N. Die spätbronzezeitliche Siedlung Tasguzor in Sudtadzhikistan // AMIT. Band 31. - Berlin, 1999. - P.33-46.

дехқон ёки диндорлар каби жамоаларга бўлиниб яшаганлигини айтишимиз мумкин. Иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаган бу жамоалар тинч йўл билан янги дарё ўзанлари бўйлаб тарқаб кетган. Натижада, Бақтрия, Марғиёна ҳудудларида Кучуктепа, Ёздене маданиятлари даврида кичик-кичик, умумий майдони 0,6 - 1,5 гектарлик ёдгорликлар пайдо бўлган.

Сополли ва унга турдош маданиятларнинг сопол буюмлари шаклларининг бир хиллиги ва сифатлилиги кулолчилик билан ихтисослашган жамоа шуғулланганлигини кўрсатади. Кучуктепа маданияти даврида тарқаб кетган ҳар бир жамоа кулолчилик билан шуғулланишга мажбур бўлган. Шунинг учун бу давр кулолчилик ашёлари сифат жиҳатидан кўпол ва шакллари оддийдир.

Бақтрияниң Кучук I даври ёдгорликлари, жойлашиши ва типологияси. Кучук I даври ёдгорликлари кичик сув ўзанлари бўйларида, дарёларнинг паст текисликларга оқиб ўтадиган ҳудудларида бунёд этилган ва умумий майдонининг кичикилиги билан характерланади. Ўрта Осиё ҳалқлари тарихида илк маротаба мудофаа деворлари билан ўралган, баланд платформалар устида бунёд этилган арклар шу даврда пайдо бўлади.

Кучук I даврига оид айрим ёдгорликларда учта қурилиш даври кузатилган бўлса (Кучуктепа), айрим ёдгорликларда фақат бир қурилиш даври ёки хўжалик ўраларида шу давр ашёлари кузатилган (Жарқўтон). Кучук I даври ёдгорликларида маданий қатламнинг қалинлиги 1,2-3,6 метрларни ташкил этади¹.

Шимолий Бақтрия ҳудудида учта суғорилиш районида Кучук I даври ёдгорликлари аниқланган. Шеробод дехқончилик ўлкасининг Уланбулоқсой бўйида Кучуктепа, Бўйтонсой ўзанида Жарқўтон, Шеробод дарёси бўйида Жондавлаттепа жойлашган².

Бойсун дехқончилик ўлкасининг Бандиҳонсой этакларида Бандиҳон I, Фозимулла ёдгорликлари, Миршоди бўйларида Миршоди ёдгорлиги ва Қизилтепа ёдгорликлари мажмуаси жойлашган³.

Ёдгорликларнинг дехқончилик воҳалари бўйлаб жойлашиши кўрсатадики, Кучук I даврида жамоа аслзодалари ерларни (суғорилиш районларини) ҳудудий бўлиб олишга эришган. Кучук I даври ёдгорликлари типологияси ва уларнинг дехқончилик воҳалари бўйлаб жойлашиши шу даврда кичик ҳудудий давлатларнинг шаклланиш жараёнини кўрсатади. Ўрта Осиё археологиясида шу даврда илк маротаба аркли ёдгорликлар шаклланган ва улар эгаллаб турган ҳудудларда сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ вазифасини бажарган.

Кучук I даври ёдгорликлари ва уларнинг воҳалар бўйлаб жойлашиши.

Дехқончилик воҳалари	Воҳа маркази	Воҳа ҳудуди	Бошқа ёдгорликлар
----------------------	--------------	-------------	-------------------

¹ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии ... С.8.

² Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века ... С.11.

³ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии ... С.14.

Шеробод	Жондавлаттепа ? ¹	Уланбулоқсой, Бўстонсой, Шерободдарё ўзанлари	Кучуктепа, Жарқўтон
Бандиҳон	Бандиҳон I	Бандиҳонсой ўзанлари ва яйловлари	Фозимулла
Миршоди	Қизилтепа	Қизилсув ўзанлари ва яйловлари	Қизилча VI, Бўйрачи 2

Кичик сув ўзанларида жойлашган, Кучук I даврида воҳа марказини бажарган айрим ёдгорликлар сиёсий мавқенини йўқотиб боради. Қадимги Бақтрия маданияти даврида катта дарё бўйларида жойлашган ёдгорликлар кучайиб, янги шаҳар - марказларнинг пайдо бўлиши кузатилади. Шерободдарё бўйида жойлашган Жондавлаттепа, Сурхондарё бўйида жойлашган Хайтободтепа ёдгорликлари шулар жумласига киради.

Ўрта Осиёда зардуштийликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари. Авесташунос олимларнинг фикрича, бизгача етиб келган Авеста китоби сосонийлар даврида битилган ва кейинги даврларда ҳам таҳлил этилган².

Бир гуруҳ европа ва америкалик шарқшунос олимлар Авестада Мидия ва Аҳамонийлар сулолалари исмларининг ва жой номларининг эсланмаслиги ва Авеста жамоасининг ижтимоий таркиби қадимги форсийлар аҳолиси таркибидан тубдан фарқ қилишини инобатга олиб Зороастр яшаган даврни мил.ав. II минг йиллик ўрталаригача қадимилаштиришган³.

Яқинда ушбу фикр тарафдорларидан бири Г. Ньоли ўз фикридан қайтди. Унинг фикрига қараганда, Мидия ва Аҳамонийлар сулолалари исмлари сўнгги пайтларда битилган «Кичик Авеста»да ҳам эсланмайди. Авеста жамоалари ва Аҳамонийлар даври аҳолиси ўртасидаги ижтимоий тафовут зардуштийликни қадимилаштиришга асос бўла олмайди. Тадқиқотчининг фикрича В.И. Сарианидининг сўнгги йилларда Жанубий Бақтрия ва Марғиёнада қилган янгиликлари Зороастр ва зароастризм ватани муаммоларини еча олмайди. Г. Ньоли Зардушт яшаган даврни мил.ав. VII аср охиридан VI асрнинг ўрталари деб ҳисоблайди. У таъкидлайдики «... шу ҳисоб ҳеч қандай тарихий воқеликларга қарши эмас. Янги замон тарихчилари бу санани ўзгартиришлари ҳам мумкин эмас. Албатта, ҳамма тарихчи ҳам бу сана билан келишмаслиги мумкин, лекин қарши гапиришларига ҳам айтарли илмий асослари йўқ».

Ўрта Осиё археологиясида кейинги ўн йилликлар мобайнида Бақтрия ва Марғиёнада сўнгги бронза даврига оид кўплаб ибодатхоналар ўрганилди

¹ Ўзбекистон-Чехия экспедициясининг тадқиқотларига кўра 0, 60 м. қалинликдаги маданий қатламда Кучук I даври сополлари кузатилган.

² Оранский И.М. Изучение памятников древнеиранской письменности в СССР (1917-1970) / История Иранского государства и культуры. - М., 1971. - С.45.

³ G.Gnoli. Zoroaster in History (Biennial Yarshater Lecture Series, №2) / Bibliotheca Persica Press. - New York, 2000. Indiana. XIV. - P.37-41.

(Жарқўтон, Даштли, Тоголок 21). Археология илмида бу ибодатхоналар илк зардўштийлик ибодатхоналари деб эътироф қилинди¹.

Эслаб ўтилган ибодатхоналарнинг зардўштийлик характерини очиб беришда у ерда очилган алтарлар, кулхоналар, «илоҳий қудуқлар», «хаома тайёрланадиган хоналар» ашёвий манба бўлиб ҳизмат қилган². Ибодатхоналардан ташқари, Жарқўтон қабристонида еттита қабрда одам суякларининг тахлаб кўмилганлиги, кенатаф қабрларда кичик остадон кўринишили идишларнинг топилишини ҳам тадқиқотчилар илк зардўштийлик белгилари деб ҳисоблайдилар³.

Шу билан бирга, мазкур ёдгорликларда, хусусан Жарқўтонда зардўштийлик урф - одатларига тамоман зид бўлган археологик манбалар ҳам бор. Булар жумласига ўликни ерга ва ўлик билан бирга ашёлар қўшиб кўмиш, майитни ёкиш - крематориянинг мавжудлиги⁴, тотемизмнинг давом этаётганлигини исботловчи ҳар хил ҳайвонлар ва табиат ҳодисалари тасвири туширилган муҳрлар ҳамда тақинчоқларнинг учраши зардўштийлик қоидаларига зид аломатлардир.

Маълумки, маҳобатли қилиб қурилган ибодатхоналарнинг пайдо бўлиши диннинг тўлиқ шаклланганлигидан далолат беради. Шу маънода, ҳақиқатдан ҳам Бақтрия ва Марғиёнада ўрганилган меъморчилик обидалари илк зардўштийлик ибодатхоналари бўлса, унда илк зардўштийлик эмас, балки том маънодаги зардўштийлик ҳақида гапириш лозим бўлади.

Илк зардўштийлик ибодатхоналари деб таърифланаётган ва шу ибодатхоналар жойлашган Жарқўтон, Даштли, Тоголок ёдгорликларида том маънодаги зардўштийлик дини ҳақида гапириб бўлмайди, балки унинг баъзи элементлари ҳақида сўз юритса бўлади, негаки юқорида эслаб ўтганимиздек, сўнгги бронза даврида зардўштийлик урф одатларига тамоман зид бўлган археологик манбалар қўплаб учрайди. Демак, Бақтрия ва Марғиёнада очилган ибодатхоналарни илк зардўштийлик ибодатхоналари эмас, балки Қадимги Шарқдаги сингари маълум худо-илоҳлар номига қурилган ибодатхоналар деб тарифлаш лозим бўлади ёки уларни шаҳар-давлат ҳукмдорларининг бошқарув маҳкамаси десак ҳақиқатга яқиндир.

Сўнгги бронза даврини Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларида зардўштийлик динининг айрим кўринишларининг пайдо бўлишини инобатга олиб илк зардўштийликнинг шакллана бошлаш даври деб атаса бўлади.

Зардўштийлик динининг ривожланишидаги иккинчи босқични заратуштра даври деб атамиз. Бу давр мил.ав. II минг йилликнинг сўнгги чораги ва Аҳамонийлар босқинигача бўлган даврни ўз ичига олади. Худди шу даврда Ўрта Осиёда ҳақиқий қонунлашган зардўштийликнинг-

¹ Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашгабат, 2002; Sarianidi V. Margiana and Protozoroastrism. - Athens, 1998; Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканد, 1993.

² Абдуллаев К. Культ хаомы в древней Центральной Азии. – Самарканд, МИЦАИ, 2009. – 120 с.

³ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Древнебактрийский храм огня ... – С. 31-42.

⁴ Avanesova N.A. Spätbronzezeitliche Kulturkontakte in der baktrischen Flusoase... Р. 147-178.

Авестанинг пайдо бўлишини кузатамиз. Шу даврда зардуштийликнинг тўлиқ шаклланганлигини археологик маълумотлар ҳам тасдиқлади. Бронза даврида Ўрта Осиёning жанубида ўликларни нарсалари билан ерга қўмиш одат бўлган бўлса, энди бу одатга барҳам берилган, негаки шу даврга оид кўплаб археологик ёдгорликлар ўрганилган бўлсада (Кучуктепа, Бандихон I, Қизилча VI) археологлар бирорта қабрга дуч келганлари йўқ. Бу ҳолат ўликини қўмиш одатларида тубдан ўзгариш содир бўлганлигидан - Зардуштийликнинг шаклланганлигидан далолат беради. Тотемизм белгиси сифатида ҳар хил ҳайвон ва табиат белгилари туширилган тумор ва муҳрларнинг ҳаёт тарзидан чиқиб кетиши ҳам диний қарашларнинг марказлашганлигидан, зардуштийликнинг шаклланганлигидан далолат беради.

Зардуштийликнинг ривожланишидаги кейинги босқичлар В.И. Абаев томонидан қўйидагича бўлинган: аҳамонийлар даврида зароастризм; сакистон зароастризми; сосонийлар даврида зароастризм¹.

Авеста ва моддий маданият. Авестани Ўрта Осиё археологиясида Ёз I даври билан боғловчи археолог ва авесташунос олимлар кўпчилликни ташкил этади.

И.М. Дъяконов Авестада пул муносабатлари, солиқ тўловлари, алоқа йўллари, Аҳамонийлар империяси ва сатрапликлари бошқаруви усуллари тўғрисидаги маълумотлар учрамайди», - деган хulosага келган. Бу маълумотлар фанда Авеста даври моддий маданиятини ўрганиш ва шу асосда унинг ёшини аниқлашда янги илмий йўналиш бўлиб ҳизмат қилган².

М.М. Дъяконовнинг ёзишича Авеста жамоасининг моддий маданияти архаик формада бўлган, бу жамоа умуман шаҳарларни билмайди. Мехнат таҳсимоти, яъни дехқончиликдан хунармандчиликнинг ажralганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар йўқ, ҳаттоқи, бу жамоа темирдан меҳнат куролларини ясашни ҳам билмаган», - деган фикрга келган³.

Бошқа тадқиқотчилар Авеста жамоасининг дехқон ва чорвадор аҳолиси темирни билганлигини ва ундан хунармандчиликда кенг фойдаланганлиги хусусида, Авестада махсус хунарманд, кулол, тўқувчи каби сўзларни англатган сўзларни, каналлар қазилганлиги тўғрисида маълумотларни топишган⁴.

Тадқиқотчилар томонидан Авеста даври аҳолисининг ижтимоий гурухларга ажralганлиги ёки жамоанинг хуқуқсиз аъзолари (*vira, vaesa*) ҳақида маълумотлар борлиги аниқланган. Аслзода (*azata, asna*), ҳарбий (*ravaestar*), хукмдор (*sastar, satar*) каби аҳолининг ижтимоий қатламларга ажralганлига хусусида ҳам илмий изланишлар қилинган. Асарда келтирилган ижтимоий терминлар асосида тадқиқотчилар Авеста даври жамоасининг ижтимоий таркибини ҳам ишлаб чиқсанлар: оила (*nmana*) →

¹ Абаев В.И. Два зароастризма в Иране // ВДИ, 1990, №4. - С.198-207.

² Дъяконов И.М. Истории Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. - М.,- Л., 1956. - С.7-48.

³ Дъяконов М.М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА.Том XIX, 1954.

⁴ История таджикского народа. С древнейших времен до V века н.э. Том I. - М., 1963.

уруғ, уруғ жамоаси (*vis*) → қишлоқ жамоаси (*zantu*) → вилоят, мамлакат (*dahyu*). Шу изланишлар натижаси ўлароқ оила бошлиғи (*nmanopati*), уруғ оқсоқоли, бошлиғи (*vispati*), жамоа бошлиғи (*zantupati*), вилоят, мамлакат ҳукмдори (*dainhupati*) каби ижтимоий терминлар ҳам аниқланган. Давлатчилик тарихи учун энг муҳим бўлган, «Миҳр Яшт»даги вилоятлар бирлашмаси «*dainhusasti*» термини давлатчилик тарихи учун қимматли ҳисобланади¹.

Авеста даври жамоаси уч қисмдан - «ратайштар», «атриван» ва «вастрьо-фшуйант»дан иборатлиги аниқланган. И.Н. Пьянковнинг фикрига қараганда, «ратайштар» археологик жиҳатдан платформалар устига қурилган аркларда, «атриван» арклар атрофида қад кўтарган қалъасифат қўрғонларда, учинчи қатlam «вастрьо-фшуйант» эса арксиз қишлоқларда яшаган аҳолига нисбатан ишлатилган². Тадқиқотчининг аниқлашича, арклар атрофида қарам аҳоли, арксиз қишлоқларда эса озод дехқонлар истиқомат қилган.

Авеста жамоасининг ижтимоий характеристини белгиловчи «*vira*» ёки «*vaesa*» терминларини И.М. Дьяконов уй ҳизматкори, қул деб тушунса, В.М. Массон оиланинг, жамоанинг кичик аъзоси деб билади. Маълумки, аҳолининг антогонистик синфларга ажралганлигини билдирувчи археологик белги, бу аркларнинг пайдо бўлишидир. Ўрта Осиё археологиясида илк маротаба мудофаа деворлари билан ўралган, шахристондан алоҳида ажралиб турган, платформалар устида қурилган арклар Ёз I даврида пайдо бўлади.

Зардуштийлик урф-одатлари бўйича «насасса»ларни жамоанинг қуий табака аъзоларига қўшиш мумкин.

Авестадан суғорма дехқончиликнинг бўлганлигини тасдиқловчи, яъни каналлар қазилганлиги тўғрисидаги маълумотларни ҳам ўқиса бўлади³. Шимолий Бақтриядаги энг қадимги канал ҳам Кучук I даврига тўғри келади. Бу Бандиҳон канали бўлиб, Э.В. Ртвеладзе томонидан ўрганилган ва Бандиҳон I даврида қазилганлиги таъкидланган. Каналлар қазиш, буғдой ундириш зардуштийликда яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабаси деб тушунилган. Дехқончилик билан боғлиқ бўлган қурол-аслаҳалар ҳам Авеста муаллифи эътиборидан четда қолмаган⁴.

Авестада кулолчилик чархи тўғрисидаги маълумотлар учрамайди ва кўплаб тадқиқотчилар Авеста жамоасини кулолчилик чарҳини билмаган ёки ундан фойдаланмаган деб ҳисоблайдилар.

Авестада ҳунармандчиликнинг яна бир тури темирчиликнинг ва умуман темирнинг кашф этилганлиги тўғрисида аниқ маълумотлар бўлмасада «Кичик Авеста»даги «*ayah*» сўзини В. Гейгер темир деб ўқиган бўлса, А.

¹ Авесто. Миҳр яшт. 87.

² Пьянков И.Н. Социальный строй древнеземледельческих народов Средней Азии (Опыт исторических реконструкций) / Центральная Азия. Источники, история, культура. Тезисы докладов конференции, посвященной 80- летию Е.А.Давидович и Е.А.Литвинского. Москва, 3-5 апреля 2003 года. - М., 2003. - С.132-135.

³ «Авесто», Видевдат, 5,5,6,2;12,13,38; Б.В.Андринов. Роль ирригации в становлении древних государств / От классовых обществ к раннеклассовым. - М., 1987.

⁴ «Авесто», Видевдат 3,32; 17,3.

Бартоломэ бу терминни умумлаштириб метал деб таржима қилган, археологик жиҳатдан Ёз I даври А.С. Сагдуллаев томонидан Ўрта Осиёда бронза давридан илк темир даврига ўтиш даври деб аталган¹.

Киш даврида, ёмғир ва қорли кунларда ҳар бир жамоада, ҳар бир қишлоқда майитлар учун алоҳида хона - «ката» қурилганлиги маълум². Қурилган хонанинг кўлами одам тик турганда боши шиптга, ётганда эса қўл ва оёқлари деворларга тегмаслиги лозим бўлган. Шу хонада мурда маълум вақт, токи «қушлар учиб келгунча ва кунлар исигунча» сақланиши мумкин бўлган. Фикримизча, археологик жиҳатдан шундай хона Қизилтепа қазишмалари чоғида ҳам ўрганилган. Ушбу хонадан одам суюкларининг бўлаклари топилган. Ўрганилган хонанинг сатҳи 9 кв.м бўлиб, қалин тоза тупроқ қатлами билан тўлдирилган. Бизнинг фикримизча, бу ерда археология ва Авеста маълумотлари уйғунлашган, яъни Авестада таърифланган «ката» ўрганилган.

Ёз I даври кулолчилигига ҳам янги анъаналар, янги шаклли идишлар пайдо бўлади. Ёз I даврига келиб Ўрта Осиё кулолчилиги тарихида биринчи маротаба идиш қопқоқларининг пайдо бўлганлигини ва кенг тарқалганлигини кузатишими мумкин³. Бу ҳолатни ҳам кишиларнинг диний ва идеологик қарашларининг ўзгарганлиги аломати деб баҳолаймиз ва зардуштийлик урф одатлари билан боғлаймиз. Негаки, зардуштийлик урфи бўйича овқат тайёрлаш чоғида ёнаётган оловга ёки кулга овқатнинг томчилари сачраши мумкин бўлмаган⁴.

Сополли маданиятидан фарқли ўлароқ Кучук I маданияти даврида ибодатхоналар қурилмаган. Ҳозирча, археология фани шу даврга оид маҳобатли қилиб қурилган ибодатхоналарни билмайди. Одам ва ҳайвонлар тасвири ифодаланган ҳар хил терракот ҳайкалчалар ясаш одати ҳам унтилган⁵. Бақтрия ва унга қўшни бўлган ҳудудлардаги бу ўзгаришларни ҳам зардуштийликнинг кенг тарқалганлигига деб биламиз. Шу ерда «тарих отаси»нинг ҳаммага маълум бўлган қўйидаги ҳабарини келтирсан мақсадга мувофиқ бўлади: «... ибодатхоналар ва алтарлар қуриш уларга хос эмас. Менинг фикримча улар эллинлар сингари худоларни одам сифат деб тасаввур қилмайдилар»⁶.

Демак, зардуштийлик динининг идеологиясига монанд аҳолининг моддий маданияти ва урф одатлари ҳам ўзгариб борган. Буни биз энг аввало, майитни ерга кўмиш одатининг барҳам топганлигига кўрамиз.

Авеста, илк давлатчилик ва археология. Авеста пайдо бўлган Ёз I даврида синфий муносабатлар тўлиқ шаклланган. Аҳолининг синфий табақаланганлигини тасдиқловчи манба аркларининг пайдо бўлишидир. Ёз I

¹ Geiger W. Ostiranische Kultur im Altertum. - Erlangen, 1882. - P.338.

² «Авесто». Видевдат, 8.5.

³ Аскаров А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Т., 1979; А.С.Сагдуллаев. Усадьбы древней Бактрии. – Т., 1987; Ш.Б.Шайдуллаев. Северная Бактрия в эпохе раннего железного века. – Т., 2000.

⁴ Мери Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычай. - М., 1987. - С.56.

⁵ Бертельс Е.Э. История персидско - таржикской литературы. - М., 1960. - С.37-38.

⁶ Геродот I, 131.

даврида Ўрта Осиёда илк маротаба мудофаа деворлари билан ўралган арклар пайдо бўлган бўлса¹, Авестанинг деярли барча қисмларидан жамиятнинг сиёсий ва хуқуқий тенгизиз аҳолиси тўғрисидаги маълумотларни топиш мумкин. Масалан, Митрага ибодат қилганда унга бой ёки камбағал одамларнинг фарқи йўқлигига ишора этилган.

Ҳукмдорларнинг уруш олдидан Митрадан мадад сўраш одатининг мавжудлиги илк давлатларнинг Авesta даврида шаклланганлигини ва улар ўртасида якка ҳокимлик учун жанглар бўлиб турганлигига ишора деб тушуниш керак². Авesta даврида илк давлатларнинг шаклланганлигини исботловчи яна бир маълумот борки, бу Митранинг унга имон келтирган мамлакатларнинг бутунлигини сақлаб, зафарларга эришиши ҳақида ундашидир³. «Мазда берган кўркабой, Хаошийанха Парадата, Хара тоғи остида, Ашига номоз йўллаб...»⁴. Бу маълумотдан шуни англаш мумкинки, Парадата сулоласидан бўлган ҳукмдор Хушанг (Хаошийанха) мамлакатни ҳар хил оғатлардан кутқариш учун Ашидан тилак сўрайди. Аши тилакларни бажо келтиради. Бу маълумотдан яна шуни англаш мумкинки, Парадата сулоласи бошлиқ мамлакат ёхуд ҳудудий давлат бўлган, гап унинг ҳукмдори Хушанг тўғрисида кетмоқда.

Авестада Атвийа уруғи вориси Трайтаона тўрт бурчакли Варнада (кўрғонда) Ашидан мадад сўрагани ва Ашининг унга мадад берганлиги тўғрисидаги маълумот Атвийа мамлакати тўғрисида хабар берса⁵, яна бир мифологик юрт Хайонадир. Унинг ҳукмдори Арэжатаспа бўлиб, Виштаспанинг душмани саналган, яъни зардуштийликни қабул қилмаган. Виштаспа унга қарши курашда Ашидан мадад сўраганлиги тўғрисида хабарлар бор⁶.

Яштдаги илк кавилардан бўлган Усан ва Хаусравнинг «бутун арийлар мамлакати устидан ҳукмронликка интилганлиги» тўғрисидаги маълумотлар жуда қимматлидир⁷. Илк Кавиларнинг яшаган даврини И.В. Пьянков мил.ав. 900-775 йиллар билан белгилайди, бунга Кави Ваштаспанинг ҳукмронлик даврини ва унинг саройида Зардуштнинг яшаган даврини мил.ав. VII асрнинг иккинчи ярми деб ҳисобланишини асос қилиб олади⁸.

Яштда кўчманчи тур қабиласининг шохи Франграсъян (Афрасиёб) бутун арийлар мамлакатининг ҳукмдори сифатида тилга олинади⁹.

¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргiana. - М., -Л., 1959; В.И.Сарианиди Раскопки Тилля-тепе в северном Афганистане. - М., 1972; А.А.Аскarov, Л.И.Альбаум Поселение Кучуктепа. – Т., 1979; А.С.Сагдуллаев Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау / История и археология Средней Азии. - Ашхабад, 1978.

² «Авесто». Митра, 8.

³ «Авесто». Митра, 26.

⁴ «Авесто». Аши, 24.

⁵ «Авесто». Аши, 33.

⁶«Авесто». Аши, 50.

⁷ «Авесто». Яшт, V, 45, 46,49, 50.

⁸ Пьянков И.Н. Древнейшие государственные образования Средней Азии / Древние цивилизации Евразии. История и культура. - М., 2001. - С. 334-348).

⁹ «Авесто». Яшт, XIX. 93.

Александр Македонский армиясининг Мароқанддан Бақтрга кетиш йўлида Наутака, Ксениппа, Бубакена ва Габаза ўлкалари билан бирга Паретакадан ўтганлиги тўғрисида маълумотлар сақланган¹. Бизнинг фикримизча Авестада эсланадиган «Парадата» ва юнон манбаларида таъкидланган «Паретака» бир мамлакатни, Бақтрия худудидаги худудий давлатни англатади.

Видевдат алқовида ифодаланган кўплаб мамлакатларнинг географик талқини ўз ечимини топган². Аммо, Аръяна-Вайджа мамлакатининг географик жойлашиши масаласи ўз ечимини топганий йўқ. И.В. Пьянков Авестада келтирилган Датъя дарёси бўйида жойлашган Аръяна-Вайджа мамлакатини Бақтриянинг жанубий қисмида, Амударёнинг чап соҳилларига жойлаштиради³. Бошқа тадқиқотчилар Хоразмни Аръяна-Вайджа сифатида кўришни истасалар, учинчи гурух олимлар эса Аръяна-Вайджани географик термин сифатида кенг худудда, яъни ўрта ва сўнгги ўрта асрлардаги Моварауннаҳр ёки Туркистон сифатида биладилар⁴.

Шундай қилиб, Авестанинг Яшт китобида эсланадиган Парадата (Паретака), Атвийя, Хайана, Кави ва Тур каби юрт номларини шаклланиб келаётган худудий давлатлар сифатида қабул қилишни таклиф этамиз. Фикримизча, шу ва шу каби худудий давлатлар асосида Аръяна-Вайджа, Гава Сугда, Мору, Бахди, Хоройу каби йирик давлатлар пайдо бўлган.

Қадимги Бақтрия подшоҳлиги. Аҳамонийлар империяси ўрнатилишига қадар Бақтрия подшоҳлиги бўлган ёки бўлмаганлиги хусусидаги мунозаралар тарих фанининг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бу муаммо икки хил - ёзма ва археологик манбалар асосида ўз ечимини топади. Семирамида ва Ниннинг Бақтрияга юриши воқеалари тарих фанига кириб келиши билан олимларнинг бу манбага қизиқиши ортиб борган. Фанда бу манба Ктесийнинг тўқималари хусусида ёзилиб, Оссурия тарихида Нин ва Семирамида каби шоҳлар умуман бўлмаганлиги европа олимлари томонидан XIX аср ўрталарида айтиб ўтилган бўлса⁵, рус тилидаги тилидаги адабиётларда ўтган асрда энг қизгин масалаларнинг бирига айланган⁶.

Аҳамонийлар империясига қадар Бақтрия подшоҳлигининг фаолият этганлигини «Báhlika» тўғрисидаги ҳинд манбалари орқали исботлаш

¹ Ариан. Поход Александра. Пер. М.Е.Сергеенко. - М., -Л., 1962; Квент Курций Руф. История Александра Македонского. Пер. В.С.Соколова. - М., МГУ, 1963.

² Ртвеладзе Э.В, Саидов А.Х, Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. – Т., Адолат, 2000. Приложение: Видевдат. - С. 216-219.

³ Пьянков И.Н. Древнейшие государственные образования ... - С. 334-348.

⁴ Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Т., Ўқитувчи. 1996. Б.17.

⁵ Botta. Memoire sur L'ecriture cuneiforme assyrienne. - Paris, 1849. - P.24-33; De Saulcy. Recherches sur L'ecriture cuneiforme assyrienne. - Paris, 1849. - P. 67-80;

⁶ Дьяконов И.М. Ассирио-Вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ, 1951, № 2. - С.335-336; Струве В.В. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. - Л., 1968; Бартольд В.В. К истории персидского эпоса / Записки Восточного отделения Российской Археологического общества. XXII, 1915. - С.258-259; Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ, 1938. № 1. - С.183; Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С.103; Гафуров Б.Г. История Таджикского народа. Т.1. - М., 1955. - С.31-32; Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., - Л., 1956. - С.169.

мумкин¹. Э.А. Грантовский ушбу қадимги хинд манбасининг мил.ав. V асрдан олдинги даврга оидлигини айтиб «Báhlika» терминини Авестадаги «Baxtis», қадимги форс манбаларидаги «BaxtriŠ» ёки «Balx»-«Baxl» сўзлари билан таққослайди ва ушбу географик ва этник терминни ишонч билан Бақтрия билан боғлади. Сўнгги йилларда фан оламига кириб келган ушбу манба ҳақиқатдан ҳам Аҳамонийлар империясига қадар Бақтрия подшоҳлигининг мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Аҳамонийлар империясининг Ўрта Осиёда эгаллаган ҳудудлари ва сарҳадлари масаласини А.С. Сагдуллаев цилиндр шаклли идишларнинг тарқалиш ҳудудлари билан белгилашни таклиф этган². Ҳудди шу усул билан Қадимги Бақтрия подшоҳлиги ҳудудлари ва сарҳадларини аниқласак ҳам бўлади. Негаки, цилиндр ва геометрик шаклли идишлар тайёрлаш фақат Бақтрия ва Марғиёнага хос бўлиб, давр ўтиши билан шу идишларнинг тарқалиш географияси кенгайиб борган, яъни Кучук II даврида фақат Бақтрия ва Марғиёна ҳудудлари, Кучук III даврида карвон йўли орқали Сўғдиёнанинг Бақтрияга чегарадош ҳудудларида, Кучук IV даврида бутун Сўғд ҳудуди ва сув йўли орқали қадимги Хоразм ҳудудларига тарқалиши кузатилади³.

Қадимги Бақтрия маданиятининг шаклланиши. Шимолий Бақтрия ҳудудидаги ёдгорликларнинг стратиграфик қатламлари шуни кўрсатадики, Кучуктепа маданияти (Кучук I) энг узоги билан учта курилиш даври давомида фаолият этган. Кучук II даврига келиб, кулолчилик соҳасида Сополли маданияти анъаналарининг қайта тикланиш жараёни кечади. Энди барча сопол буюмлар кулолчилик чарҳида ясаладиган бўлган. Сопол буюмлари шакл жиҳатидан Сополли маданияти сополларидан фарқ қиласа-да, ясалиш техникаси ва услуби бўйича деярли фарқ қилмайди. Кучуктепада ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, сопол чархига ўтиш эволюцион йўл билан амалга ошган. Агар Кучуктепанинг энг қуи қатламларида 72 % сополлар қўлда, 28 % сополлар чарҳда ясалганлиги кузатилган бўлса, вақт ўтиши билан чарҳда ясалган сополларнинг нисбати ошиб, Кучук II даврига келиб сополлар 100 % чарҳда ясалган. Демак, Қадимги Бақтрия маданияти Сополли маданияти анъаналарининг тикланиши асосида пайдо бўлган.

Биз ўз тадқиқотларимиз давомида Кучук I даврида чарҳда ишланган сополлар мажмуасига эътиборимизни қаратдик. Натижада, Кучуктепа маданиятининг энг ривожланган пайтида ҳам айrim ёдгорликларда, жумладан Кучуктепа, Жарқўтонда сополларни чарҳда ясаш удумининг унутилмаганлигининг, ҳаёт тарзидан тўлиқ чиқиб кетмаганлигининг гувоҳи бўлдик.

¹ Грантовский Э.А. Иран и иранцы до Ахеменидов. Основные проблемы. Вопросы хронологии. - М., 1998. - С.106-107.

² Сагдуллаев А.С. Усадьбы Древней Бактрии. Ташкент, 1987.

³ Шайдуллаев Ш.Б. Шимолий Бақтрия илк темир даври археологиясининг айrim муаммоли масалалари хусусида / Ўзбекистон-қадимда ва ўрта асрларда. (Республика ёш тарихчи олимлари анжуманининг маърузалари матн. 16-17 март). - Самарқанд, 1992. Б.34-36.

Қадимги Бақтрия маданиятининг илк даври моддий маданияти ашёлари (Кучук II) фақат Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларида учрайди, демак у шу ҳудудларда шаклланган.

Қадимги Бақтрия маданияти ёдгорликлари типологияси ва жойлашиши. Қадимги Бақтрия маданияти ёдгорликлари Бақтриянинг қуидаги ўн бир дехқончилик воҳасида жойлашган:

1. Шеробод дехқончилик воҳаси. Уланбулоқсой, Бўстон, Шерободдарё ҳудудларини эгаллаган. Маркази Жондавлаттепа. Бундан ташқари Пшактепа, Кучуктепа, Талашқонтепа I каби ёдгорликлар жойлашган.

2. Бойсун дехқончилик воҳаси. Бандихонсой, Миршоди (Қизилсув) ҳудудларини бирлаштирган. Маркази Қизилтепа ёдгорлиги¹. Қизилтепа атрофидаги ёдгорликлар мажмуаси, Бандихон ёдгорликлари гурухи.

3. Сурхон дехқончилик воҳаси. Сурхондарёнинг ўрта ва қуий ҳавзалари ҳудудларини ўз ичига олган. Бу ерда Хайтободтепа воҳанинг маркази вазифасини бажарган². Бандихонсайтепа, Номсизтепа (Термиз шаҳри) каби ёдгорликлар жойлашган.

4. Кафирниғон дехқончилик воҳаси. Бу ерда Калаи-Мир ёдгорлиги ва Нахри-калон канали жойлашган. Ўлканинг маркази Калаи-Мир ёдгорлиги³.

5. Вахш дехқончилик воҳаси. Яван-су (Томошотепа, Шўраисой), Вахш (Болдай тепа, Болдай канал) ҳавзалари ҳудудларини ўз ичига олган.

6. Панж дехқончилик воҳасида Байдудашт ёдгорликлари жойлашган. Воҳанинг маркази Байтудашт IV ёдгорлиги ҳисобланади.

7. Қизил-су дехқончилик воҳасида Макони-мор ёдгорлиги жойлашган.

Жанубий Бақтрия ҳудудида шу давр ёдгорликлари тўртта дехқончилик воҳасида жойлашган бўлиб, булар Даشتли, Фаруҳобод, Олтин-Дилёр ва Наибобод воҳалариdir⁴.

Ҳар бир дехқончилик воҳа Қадимги Бақтрия подшоҳлиги таркибидаги кичик сиёсий ҳудуд бўлиб ҳисобланган. Бу фикрга келишимизга сабаб, ҳар бир дехқончилик ўлка бош шаҳар ёдгорлигига ва шу шаҳар атрофида уюшган қишлоқ типидаги ёдгорликларнинг жамланганлигидир.

Қадимги Бақтрия маданияти ёдгорликлари қуидаги типларга ажralади:

1. Шаҳарлар. Улар ҳар бир дехқончилик ўлкасида биттадан жойлашган бўлиб, икки қисмдан (арк ва шаҳар) иборат. Умумий майдони 22 гектаргача боради. Арк ҳам, шаҳар қисм ҳам юқори ривожланган мудофаа деворлари билан муҳофаза қилинган. Мудофаа деворлар 5-8 метр қалинликда бўлиб, Хайтободтепада мудофаа девор платформа устида қурилганлиги кузатилган. Ҳамма мудофаа деворлар буржлар билан мустаҳкамланган. Худди шу даврда

¹ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии ... С.18.

² Shapulat B. Shajdullaev. Unterchungen zur frühen Eisenzeit in Nordbakterien... P.271-276.

³ Абдуллаев А.Л. Памятники раннезеленого века Южного Таджикистана / Бактрия-Тохаристан на древнем и средневековом востоке. Тезисы докладов конференции посвященной десятилетию ЮТАЭ. - М., 1983. С.3.

⁴ Ҳакимов З.А. Оазисное расселение в Бактрии эпохи раннего железа / Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. Тезисы докладов. (26-29 мая 1985 г. Далярзин-тепе). – Т., 1985. - С.134.

Бақтрияда мудофаа деворлар ва буржларга шинаклар ўрнатиш бошланган. Шинаклар узунчоқ, тўғритўртбурчак шаклда ясалган.

2. Қишлоқлар. Тарқоқ ҳолда жойлашган тепаликлар мажмуасидан иборат бўлган ёдгорликлар (Бандихон II ёдгорлиги атрофида жойлашган ёдгорликлар мажмуаси).

3. Ҳарбий истеҳкомлар. Улар доира ва квадрат шаклида қурилган (Талашқонтепа I, Бандихон II). Қалъаларнинг ички қисми очик ҳовлидан иборат бўлиб, яшаш уйлари фақат мудофаа деворлари бўйлаб қурилганлиги кузатилган.

4. Уй-қўрғонлар. Шаҳарлар ва қишлоқлар атрофида жойлашган, кичик ёдгорликлар (Қизилча I, VI).

Қадимги Бақтрия маданияти даврида ҳарбий ишлар ва ҳарбий қурилишларга алоҳида эътибор берилган. Шаҳарлар ривожланган фортификация ёрдамида мудофаа қилинган бўлса, алоҳида мудофаа истеҳкомлари – қалъалар шаклланади (Талашқонтепа I). Ҳарбий ишлар соҳасида фортификацияга алоҳида эътибор берилади. Бу даврга келиб баланд платформа устига уй қурилишига барҳам берилган бўлса-да, Кучук I даврида қурилган шундай иншоотлардан фойдаланиб келинади ва улар ҳам қўшимча мудофаа деворлари билан ўралади (Кучуктепа), Олтиндилёр ёдгорлиги кенг худудни мудофаа қилишга мўлжалланган мудофаа иншоотига эга бўлиб, бир неча қатор мудофаа деворига эга, деворлар ярим айлана шаклидаги бурчлар билан мустаҳкамланган.

Шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўраб олиниши билан бирга чуқур ва кенг ҳандакларнинг ҳам қазилганлигининг гувоҳи бўламиз (Хайтободтепа, Қизилтепа). Мудофаа иншоотларининг такомиллашуви жанг қуролларининг ўсиши билан мутаносиб ривожланган. Қадимги Бақтрия маданияти даврида уч қиррали пайконлар кашф этилган¹. Т. Сулимурскийнинг ёзишича улар Олд Осиёда VII асрда, Мисрда VI-V асрларда, Грецияда V асрда пайдо бўлса, Эроннинг илк темир даврига оид 8 та ёдгорликда уч қиррали пайкон топилган². Ушбу таққослашдан кўринадики, ҳарбий билимларнинг ривожини кўрсатувчи ушбу топилма Бақтрияда ҳам қадимги маданият марказлари билан бир вақтда пайдо бўлган.

Сунъий суғоришга асосланган дәхқончилик ҳам Қадимги Бақтрия маданияти даврида ривожланган. Бандихондаги Бандихон канали, Вахшдаги Болдай канали, Кофирниғондаги Нахри-калон каналлари фикримиз далилидир.

V-БОБ. Қадимги Бақтрия подшоҳлиги давлатчилигига Аҳамонийлар империясининг тутган ўрни. Ўрта Осиё халқлари мил.ав. VI-IV асрлар мобайнида Аҳамонийлар империяси таркибида бўлган. Бу давр ерли халқлар давлатчилигининг табиий ривожланишига барҳам берилиши ва

¹ Sh Shajdullaev. Unterchungen zur frühen Eisenzeit in Nordbaktrien ... P.292, Abb.41.

² Sulimirski T. Scythian Antiquities in Western Asia // Artibus Asiae, V. XVII, 1954. - P.297.

давлат бошқаруви усулида Аҳамонийлар анъаналарининг кириб келиши билан характерланади.

Аҳамонийларнинг давлат бошқарув усулини ёритишида Франсуа Ленормань асарларидан фойдаландик. Унинг тадқиқотлари Доро саройидаги жонли воқеаларга бағишенган¹.

Қадимги Эронда шоҳ хукмронликка давогар уруғлар вакилларидан, халқ ийгинида сайланган («Kara» - халқ, қўшин). Шоҳнинг номи улуғланиб, ҳаттоки илоҳийлаштирилиб худоларга тенглаштирилган. У давлат билан бир вақтда диний ишларни ва маросимларни ҳам бошқарган².

Аҳамонийлар даврида форслар Осиёга ўзларининг мулки сифатида қараган ва форс шоҳининг ерлари сифатида қараган. Шоҳнинг атрофида маслаҳатчилар кенгаши бўлган. Улар давлатни бошқаришда вазирлик вазифасида бўлиб, шоҳдан кейинги бош вазифани бажарган. Бутун жамоатчилик ишлари уларнинг раҳбарлигида амалга оширилган. Маслаҳат кенгашидан сўнг еттига сарой оғаси турган. Улар асосан шоҳнинг истагини бажаришган. Саройидаги ички хизматлардан тортиб, сатрапликлар худудларида комиссарлик вазифаларини амалга оширган³.

Давлат миқёсидаги йирик масалалар кенгаща муҳокама қилинган. Унга пасаргад уруғи оқсақоллари, сатраплар, давлатнинг йирик ҳарбий амалдорлари таклиф этилган. Муҳокама қилинаётган масала бўйича кимнинг таклифи қабул қилинса, ўша киши шу ишга мутасадди, бошлиқ қилиб тайинланган. У шу ишнинг бажарилишига боши билан жавоб берган⁴.

Шоҳлар шоҳи Доро I Аҳамонийлар давлатчилигига янги реформаларни амалга оширди. У бошқарув ва молия ишларини янги поғонага қўтарди, бутун империя худудини сатрапликларга бўлиб бошқариш усулини жорий этди. Сатраплик худудлари худудий давлатлар ва аҳолининг этнографик гурухлар яшайдиган чегаралари асосида бўлиб чиқилди. Кир ёки Камбиз даврида босиб олинган ерлар маҳаллий хукмдорлар томонидан бошқарилган бўлса, янги реформага биноан, сатраплик бошликлари форсийлардан тайинланадиган бўлган⁵.

Сатраплар ва ундаги ҳарбий бошликлар шоҳлар шоҳи ва марказий давлат бошқарувининг назоратида бўлган. Давлат бошқаруви ва текширувлар хазарапад томонидан амалга оширилган. У бир вақтнинг ўзида шоҳлар шоҳининг шахсий гвардиясини ҳам бошқарган.

Жойлардаги сатрапликларни бошқариш усули ва канцелярия таркиби Сузадаги бош канцелярия тузилишини айнан тақрорлаган, яъни канцелярия бошлиғи, хазинаён, ташаббусни буфувчилар, ҳисобчилар, судялар, ҳусниҳатчилар ва бошқалар.

¹ Lenormant Ch. Introduction a l'histoire de l'Asie Occidental. 1838.

² Widengren G. The Sacral Kingship of Iran / «Numen», Supplement. - Leiden, 1959. - P. 242-257.

³ Lenormant Ch. Manuel d'histoire ancienne de l' Orient jusqu'aux guerres Mediques... - P. 255.

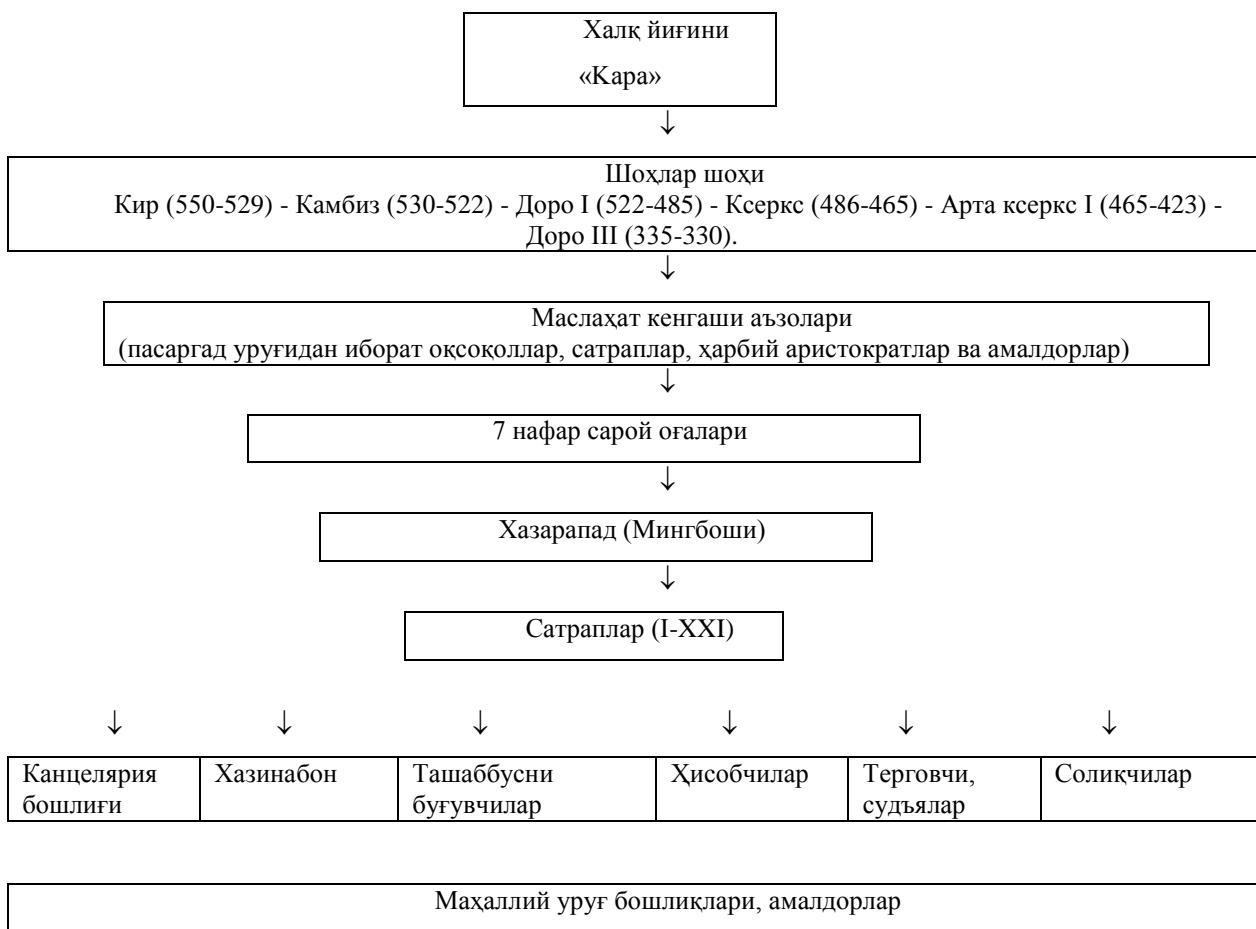
⁴ Lenormant Ch. Manuel d'histoire ancienne de l' Orient jusqu'aux guerres Mediques... - P. 257.

⁵ Ричард Фрай. Наследие Ирана. - М., 1972. - С. 98.

Оромий тили империянинг ягона давлат тили ва ёзувига айлантирилган, - деган ғоя Совет шарқшунослиги адабиётларида ўрнашиб қолган эди. Янги маълумотларга кўра, Доро I бир неча тилни империянинг давлат тили сифатида қабул қилишга мажбур бўлган. Кичик Осиёда канцелярия ишлари грек тилида, Каппадокия, Киликия, Сурия ва Фаластинда оромий тилида, Мисрда эса фиравнлар замонидан қўлланиб келинаётган иероглифика давом этган бўлса, Форсларда ва Ўрта Осиёда миххатсимон ва оромий ёзувлари қўлланилган¹. Бу маълумотдан шундай хулоса қилиш мумкинки, империя ҳудудида ягона оромий тили канцелярия тили вазифасини бажармаган.

Аҳамонийлар империяси аҳолиси асосан учта ижтимоий гуруҳдан иборат бўлган: 1. Эркин фуқоралар; 2. Қарам кишилар ва 3. Қуллар. Қулларга ҳайвонлар ва бошқа мулк шакллари сингари шахсий мулк сифатида қаралган, уларни сотиш ёки бирорга бериб юбориш мумкин бўлган².

Аҳамонийлар империясининг давлатни бошқарув усули

Аҳамонийлар империяси таркибига кирган сатраплар тўғрисидаги манбалар Геродот, Бехустун қоя тош ёзувларида, Доро I нинг Нақши Рустам ёзувларида сақланиб қолган. Ушбу манбаларда сатрапликлар сони, жойлашиши ҳамда таркиблари тўғрисида бир-бирига тўғри келмайдиган

¹ Lenormant Ch. Manuel d'histoire ancienne de L' Orient jusqu'aux guerres Mediques... - P. 267.

² Дандамаев М.А. Социальная сущность переворота Гауматы // ВДИ, 1958, №4. - С. 36-50.

далиллар ҳам борки, бу ҳар хиллиликни тадқиқотчилар сатрапликлар ҳудудларининг ўзгариб турганлигида деб ҳисоблайдилар¹.

«Тарих отаси» қолдирган маълумотларда Бақтрия ва Сўғдиёна алоҳида сатрапликлар сифатида тилга олинган. Бақтрия XII, Сўғдиёна эса Хоразм билан бирга XVI сатраплик сифатида талқин қилинади. Бу ҳақда тадқиқотчиларнинг турли ҳил фикрлари мавжуд. В.В. Бартольд ва В.М. Массон бу Геродотнинг хатоси деган фикрда бўлсалар, бошқа тадқиқотчилар эса Доро I нинг Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёнанинг иқтисодий ва ҳарбий мавқенини бўлиб қўйиш сиёсати натижасида Сўғдиёна XVI сатраплик таркибиға киритилган деган фикрда².

Ҳар бир сатраплик маълум талант миқдорида тўлов тўлаган. Тадқиқотларга кўра Ўрта Осиёликлар ҳар йили 23 тонна кумуш миқдорида солиқ тўлашган³.

Доро қурдирган саройни безашда Бақтриядан олтин, Сўғдиёнадан лапис, сердолик, Хоразмдан гавҳар олиб кетилганлиги тўғрисида маълумотлар бор⁴.

Бақтриянинг Аҳамонийлар даври ёдгорликлари, типологияси ва уларни районлаштириш. Бақтрия мил.ав. VI-IV асрларда Аҳамонийлар империяси таркибиға кирган бўлса-да, унинг моддий маданиятида, меъморчилик, шаҳарсозлик соҳаларида аҳамонийларнинг маданий таъсири сезилмайди. Ўзгаришлар географик бўлиниш ва сиёсий бошқарув соҳаларида амалга оширилган.

Шимолий Бақтриянинг Аҳамонийлар даври ёдгорликлари ва уларнинг жойлашиши

Деҳқончилик воҳалари	Воҳа маркази	Қишлоқ	Уй -қўрғон	Қалъа	Махсус ёдгорлик
Шеробод	Жондав-латтепа	Добилкўр-ғон, Шўроб	Кучуктепа,	Талашқон I	Пишак, Пачмак тела
Бойсун	Қизилтепа	Обишир	Қизилча I-XI	Бандихон I	
Сурхон	Хайтобод	Бандихон-сойтепа			
Кафирниғон	Қалаи Мир	Бобуртепа			
Панж	Байтудашт IV	Байтудашт I	Байтудашт II-III		
Вахш		Томошотепа, Шўраисой, Болдайтепа			
Қизил-су		Маконимор			

¹ Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. - М., 1980. - С.110.

² Тревер К.В. Александр Македонский в Согде // ВИ, 1947, №5. С. 37-42.

³ Ртвеладзе Э.В. К вопросу о фискальной службе в древней Средней Азии // ОНУз. 1999, № 9-10. - С.55.

⁴ Абаев В.И. Надпись Дария о сооружении дворца в Сузе / Иранские языки. - М., - Л., 1945. - С.130.

Қадимги Бақтрия маданияти давридагидек, ҳар бир дехқончилик ўлкада биттадан шаҳарнинг жойлашиши ва шу шаҳар атрофида қишлоқларнинг жамланиш жараёнини кузатилган.

Қишлоқлар ҳам топографик жиҳатдан икки типга ажралади. Шаҳарга яқин жойлашган қишлоқлар тарқоқ ҳолда жойлашган уйлар мажмуасидан иборат бўлса, шаҳардан узоқда, алоҳида ирригацион районда жойлашган қишлоқлар арқли бўлиб, шаклланиб келаётган аристократлар қароргоҳини эслатади. Зардуштийликнинг ривожланганлигини кўрсатувчи, алоҳида курилган, Пачмактепа каби ибодатхоналарни ҳам кўришимиз мумкин.

Бақтриянинг аҳамонийлар даври ёдгорликларини, унинг моддий маданиятини ўрганиш ва бошқа ҳудудлар билан таққослаш натижасида шундай хулосага келдикки, Бақтриянинг Аҳамонийлар империяси таркибида ўз ўрни бўлган. Бақтрияликлар Аҳамонийлар ҳарбий қуролларининг такомиллашувига катта хисса кўшган. Ўрта Осиё қуролларининг, ҳар хил тақинчоқларнинг ва металдан ишланган идишларнинг Эронга олиб борилганлиги Персеполь қояларида ифодаланган расмларда кўринади¹. Ундан ташқари метал қалқонли, отлари ҳам қалқон билан ҳимоя қилинган жангчиларнинг, яъни шу тарзда қуролланиш одатининг Аҳамонийлар даврида Эронга, ундан олд Осиёга ва Ҳиндистонга тарқалганлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан зикр этилади². Бу маълумотлар ҳарбий соҳанинг ривожланганлигини кўрсатади.

Яратилаётган илмий асарларда Аҳамонийлар даврида суний суғоришга асосланган дехқончиликнинг ҳар томонлама ривожланганлиги хусусида фикрлар мавжуд. Бунга мисол қилиб Кафирниғон ва Вахш дарёларидан воҳалар томон қазилган каналларни, Сариқамиш ўзанида ўрганилган (Куняуаз) каналларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Аҳамоний шоҳлар ва сатраплар дехқончиликни ҳар томонлама ривожлантириш тарафдори бўлган. Ксенофонтнинг хабарига кўра « ... шоҳ ҳар йили империя ҳудудидаги дехқончилик далаларини ўзи айланиб чиқишига ҳаракат қилган, кўрмаган ерларни эса ишончли одамлари орқали текширитирган. Яхши ҳосил етиштирган дехқонлар шаҳан-шоҳдан ҳар хил қимматбаҳо совғалар олишга муюссар бўлган»³.

Сунъий суғоришнинг яна бир тури - кориз қазиш усулига Аҳамонийлар даврида асос солинганлигини И.В. Пьянков ишончли манбалар асосида исботлаган. У Полибий хабарлари асосида, яъни унинг Салавкийлар шохи Антиох III нинг Парфия чўлларидан ўтиш даврида ер ости каналларига дуч келганлиги, каналларнинг форсийлар даврида қазилганлиги ва бу янгилик учун парфияликларнинг форс шоҳидан совғалар олганлиги хусусида маълумотлар қолдирган⁴.

¹ Gerold Walser. Persepolis. - Tubingen, 1980. - P.32-34.

² Гафуров Б.Г. К 2500 летию Иранского государства / История Иранского государства и культуры. - М., 1971. - С.5-37.

³ Пьянков И.В. Средняя Азия в Ахеменидскую эпоху / ИТН, Глава V. - Душанбе, 1998. - С.267.

⁴ Пьянков И.В. Средняя Азия в Ахеменидскую эпоху... - С.267.

Деҳқончиликда темир қуроллар кенг ишлатила бошлади. Шимолий Бақтриядаги Қизилча VI қўрғонидан топилган темир ўроқ, Қадимги Хоразмдаги Кўзалиқир, Дингилже, Сўғд ҳудудидаги Афросиёб каби ёдгорликлардан топилган, темирдан ясалган меҳнат қуроллари бунга мисол бўлади¹.

Эронда тоштарошлиқ, тошга ишлов бериш бронза давридан бошлаб энг ривожланган хунармандчилик тури ҳисобланган. Аҳамонийлар даврида тоштарошлиқ санъат даражасига кўтарилиган, бўлсада, Ўрта Осиёга таъсир этмаганлиги Аҳамонийларнинг империя ҳудуди бўйлаб маданий юриш қилмаганлигидан далолатдир. Бақтрияда тоштарошлиқ ҳам ўз анъаналари бўйича ривожланган. Тошдан тегирмон тош, ўғир, қайроқ, мунчоқлар ясалган. Сиртида 13 та пиктографик белги ифодаланган, Фоздан топилган ўғир Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тоштарошлиқ санъати хусусида янги маълумотлар беради.

Аҳамонийлар даврида хунармандчилик Қадимги Бақтрия маданияти даврида қай йўсинда ривожланган бўлса, шу тарзда давом этган. Хунармандчилик соҳаларининг бирор тармоғида Аҳамонийларнинг таъсири сезилмайди. Бақтрия ва Марғиёнада Қадимги Бақтрия маданияти кулолчилиги ўзининг энг ривожланган палласига киради. Кучук IV даври сополларининг 14 та типга ва кўплаб вариантларга бўлиниши фикримиз далилидир². Аҳамонийлардан қолган асосий ёдгорликлар Нади Али ёки Сватдан³ Кучук IV даври кулолчилиги намуналарининг топилиши Бақтрия-Марғиёна кулолчилик анъаналарининг Аҳамонийлар даврида унинг энг ривожланган шаҳарларигача ёйилганлигидан гувоҳлик беради.

ХУЛОСА

Мил.ав. IV минг йиллик сўнггида инсоният тарихида илк маротаба Месопатамияда шаклланган илк давлатчилик муносабатлари мил.ав. III минг йилликда шарққа - Эрон, Ҳиндистон томон кенгаяди. Мил.ав. III минг йиллик сўнггида Жанубий Туркманистоннинг Тежен, Мурғоб воҳаларида, II минг йиллик бошларида эса Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларида ҳам шаҳар-давлатларнинг шаклланганлиги аниқланди.

Давлатчиликнинг шаклланиши узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, унинг куртаклари патриархал ва қишлоқ жамоалари давридан бошланган. Жамоалар ишлаб чиқариш хўжалигидан иборат бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш, тартибни, тинчликни сақлаш, қўшни жамоалар билан маданий ва иқтисодий алоқалар қилиш каби муносабатларни бажарган.

Илк шаҳар ва давлатлар билан бир вақтда шаклланган ва ривожланган, уарнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини яхлит, бир муаммо сифатида

¹ Тереножкин А.И. Согд и Чач // КСИИМКА. 1950. - С.150-173.

² Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века ... С.93.

³ Antonini C.S. Swat and Central Asia // «East and west». Vol.19. - Rome, 1969. - P.110-115.

ўрганиш лозим. Ўрта Осиёда илк шаҳар ва давлатларнинг ривожланиши қуидаги кечган:

1. Бронза даврида илк деҳқончилик воҳалари доирасида таркиб топган шаҳар-давлатлар (Жарқўтон, Тоголок, Келели).

2. Илк темир даврида ҳудудий давлат маркази вазифасини бажарган шаҳарлар. Қизилтепа, Жондавлаттепа, Хайтободтепа (Бактрия). Бир ҳудудий давлат доирасида битта шаҳарнинг бўлиши характерлидир.

3. Марказлашган давлатлар даври шаҳарлари. Бу даврда шаҳарлар сиёсий мавқеи ва географик жойлашишига кўра тоифаларга ажralган. Марказлашган давлат ёки империя пойтахти (Суза, Персополь), сатраплик маркази (Бактр). Сатрапликлар ҳудудларида шаҳарлар (Афросиёб, Қизилтепа, Хайтободтепа, Кўктепа).

Ўрта Осиёда диний қарашлар ва динлар жамоалар ва илк давлатларнинг ривожланиши билан ҳамоҳанг ривожланган. Илк давлатларнинг шаклланиши билан диннинг ҳам марказлашув жараёни кечган. Шу билан бирга жамоаларнинг зоолатирик ва аждодлар руҳига ибодат каби диний қарашлари ҳам сақланиб қолган.

Илк давлатларнинг 21 та археологик белгиси асосида 10 та ижтимоий белгиси аниқланди. Шу белгилар асосида Жарқўтон шаҳар-давлатлар тоифасига киритилди.

Цивилизациянинг асосий кўриниши бўлган ёзув - пиктографик белгилар Сополли маданияти даврида кашф этилган. Бу белгиларнинг тарқалиш географияси анча кенг бўлиб, Ўрта Осиёнинг жануби, Шимолий Афғонистон, Марказий ва Шимолий Эрон ҳудудларига хосдир.

Сополли маданияти муҳрлари типологик классификация қилинди. Улар Сополли маданияти анъаналари ва маданиятлароро тарқалган муҳрларга ажратилди. Муҳрлар Кўзали даврида ҳаёт тарзидан чиқиб кетганлиги аниқланди.

Сополли маданияти аҳолиси Хараппа, қадимги Эрон, Андроново маданиятлари билан бевосита, Сурия, Хетт, Месопатамия билан билвосита маданий алоқада бўлган.

Сополли маданияти аҳолиси Мурғоб, Даشتли, Марказий ва Шимолий Эрон аҳолиси билан бир этник гурӯҳни ташкил этган. Улар европоид бўлиб, қирра бурун, соч - соқоллари қора кишилар бўлган. Мумкинки, қадимги Эрон тил лаҳжаларидан бирида гаплашган. Шу тил асосида Қадимги Бактрия ва Авеста тили шаклланган.

Сополли ва унга турдош бўлган маданиятлар кучли давлатчилик сиёсатининг шаклланмаганлиги сабабли инқирозга юз тутган. Иқтисодий жиҳатдан бир-бирига қарам бўлмаган жамоа тинч йўл билан янги ҳудудларга, дарё ўзанлари бўйлаб тарқаб кетган. Натижада, Бактрия, Марғиёна ҳудудларида кичик, умумий майдони 0,6 - 1,5 гектарлик ёдгорликлар пайдо бўлган (Кучук I).

Кучук I даврида «ном» типидаги ҳудудий давлатлар шаклланган. Бу

митти давлатларнинг маркази вазифасини Бандихон I, Қизилтепа сингари аркли ёдгорликлар бажарган. Ҳудудлари эса бир ёки бир неча кичик дарё ўзанлари ва яйловларини ўз ичига олган.

Сополли ва унга турдош маданиятлар сопол буюмларининг сифатлилиги мутахассислашган кулолчилар жамоаларининг фаолият этганлигини кўрсатади. Кучуктепа маданияти даврида тарқаб кетган ҳар бир жамоа кулолчилик билан шуғулланишга мажбур бўлган. Шу сабабли бу давр кулолчилиги сифат жиҳатдан қўпол ва шакллари оддийдир.

Сополли маданияти даврида зардуштийлик дини кўринишларининг пайдо бўлишини инобатга олиб, сўнгги бронза даврини илк зардуштийлик урф одатларининг пайдо бўлиши даври, Зардуштийлик динининг ривожланишидаги кейинги босқични «Заратуштра» даври деб аталди. Бу мил.ав. II минг йилликнинг сўнгги чорагидан Аҳамонийлар босқинигача бўлган даврни ўз ичига олади..

Яшт наскида эсланадиган Парадата, Атвийа, Хайана, Кави ва Тур каби юртларни шаклланиб келаётган «ном» типидаги ҳудудий давлатлар сифатида қабул қилишни таклиф этамиз. Фикримизча, шу каби ҳудудий давлатлар асосида Вандидотда эсланган Аряна-Вайджа, Гава Сугда, Мору, Бахди каби бирлашмалар-давлатлар пайдо бўлган.

Кучук I даврида шаклланган «ном» типидаги ҳудудий давлатлар кичик дарё ўзанлари бўйларида яшаган аҳолини бирлаштирган бўлса, Қадимги Бақтрия маданияти даврида воҳа давлатлар шаклланган (Сурхон, Шеробод, Кафирниғон, Вахш). Воҳа давлатлар сиёсий жиҳатдан бирикиб, Қадимги Бақтрия подшоҳлигининг(кавининг) пайдо бўлишига олиб келган.

Ўрта Осиё халқлари мил.ав. VI-IV асрларда Аҳамонийлар империяси таркибига кирган бўлса-да, унинг моддий маданияти намуналарида, меъморчилик, шаҳарсозлик соҳаларида уларнинг маданий таъсири сезилмайди. Ўзгаришлар географик бўлиниш ва сиёсий бошқарув соҳаларида юз берган.

Диссертация хулосаларидан келиб чиқадиган таклифлар:

- Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиши назариясига бағишлиланган конференция ўтказиш;
- Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш бўйича илмий маркази ташкил этиш;
- Илк давлатчилик бошқаруви терминларини шакллантириш;
- “Авесто археологияси” илмий йўналишини ривожлантириш;
- Кўчманчилар дунёсида илк давлатчилик мавзусини Сак, Массагетлар тўғрисидаги ёзма ва археологик манбалар мисолида ўрганиш;
- Қадимги Бақтрия подшолиги тарихини алоҳида тадқиқот сифатида ўрганиш.
- Олий таълим муассаалари учун “Ўзбек давлатчилиги тарихи” дарслигини яратиш.

Диссертация мавзуси бўйича нашр этилган илмий ишлар рўйхати

Монографиялар

1. Аннаев Т.Ж., Шайдуллаев Ш.Б. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Қадимги даврдан то XIX асргача. – Т., А.Қодирий, 1998. – 114 б.
2. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Т., А. Кадири, 2000. – 128 с. Ушбу китоб немис тилига тўлиқ таржими қилинган. Қаранг:
3. Šajdullaev Sapulat. Unterchungen zur frühen Eisenzeit in Nordbakterien // Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. Band 34. Berlin, 2002. P.243-342.
4. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б., Аннаев Т.Ж. Ўзбекистон худудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. – Т., Янги аср авлоди, 2007. - 96 б.

Журнал мақолалари

5. Рахманов У.В., Шайдуллаев Ш.Б. О влиянии культур степной бронзы на керамические комплексы Сапаллинской культуры // ОНУз. Т., - 1985. - №11. - С. 58-63.
6. Ширинов Т.Ш., Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о хронологической периодизации Кучуктепа // ИМКУ. Т., – 1988. - Вып.22. - С.13-26.
7. Шайдуллаев Ш.Б. Рецензия на книгу А.С.Сагдуллаева «Усадьбы древней Бактрии» // ОНУз. Т., – 1988. - №7. - С. 52-54.
8. Шайдуллаев Ш.Б., Аннаев Т.Ж. Два новых пункта раннежелезного века на юге Узбекистана // ОНУз. Т., – 1989. - №5. - С. 31-34.
9. Шайдуллаев Ш.Б. Новые данные о керамических комплексах периода Кучук III и Кучук IV // ИМКУ. Т., – 1990. - Вып.23. - , С. 42-46.
10. Шайдуллаев Ш.Б. Городская культура Бактрии-Тахаристана // ОНУз. Т., – 1995. - №7. – С. 36-37.
11. Шайдуллаев Ш.Б., Аванесова Н.А. Қадимги Бақтрия олтинлари // «Фан ва турмуш». Т., – 2000. - № 1. - Б. 8.
12. Huff D., Shaidullaev Sh. Djarcutan // Archaologischer Anzeiger. 1999. Berlin - 2000. - Р. 608-611.
13. Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф. Некоторые результаты работ Узбекско-Германской экспедиции на городище Джаркутан // ИМКУ. Самарканд, - № 30. – 1999.
14. Шайдуллаев Ш.Б. Темирнинг қашф этилиши // «Фан ва турмуш». Т., - 2000. – № 8. – 6 б.
15. Avanesova N., Šajdullaev Š., Ėrkulov A. Dzam - ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana // Archäologische mitteilungen aus Iran und Turan. Berlin. – 2001. - № 33. – Р. 43-51.
16. Huff D., Pidaev Ch., Chaydoullaev Ch. Uzbek-German arhaeological researches in the Surkan Darya region // La Baktriane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie centrale. Paris. - 2001. – Р. 143-154.

17. Huff D., Shaidullaev Sh. Djarcutan // Archaologischer Anzeiger. 2003. DAI. Berlin. - 2002. - P. 110-113.
18. Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатларнинг археологик белгилари // “O’zbekiston tarixi”. – Т., Фан. – 2002. - № 3. - Б. 3-10.
19. Шайдуллаев Ш.Б. Сополли маданиятининг пиктографик белги-ёзувлари // Ўзбекистонда ижтимоий фикр. – Т., - 2003. - № 2. - Б. 35-38.
20. Шайдуллаев Ш.Б. Авеста ва илк давлатчилик // Жамият ва бошқарув. – Т., – 2004. - № 4. – Б. 42-43.
21. Шайдуллаев Ш.Б. Авеста ва моддий маданият // «O’zbekiston tarixi». – Т., Фан. – 2004. - № 3.
22. Huff D., Shaidullaev Sh. Djarcutan // Archaologischer Anzeiger. 2003. DAI. Berlin. - 2004. - P. 173-181.
23. Шайдуллаев Ш.Б.. Ўғирдаги битиклар ёхуд ёзувнинг пайдо бўлишига доир муҳим янгилик // Тафаккур. - Т., - 2004. - № 4. – Б. 56-57.
24. Асқаров А.А., Шайдуллаев Ш.Б. Бақтрияниң бронза ва илк темир даври хронологияси бўйича янги маълумотлар // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. – Т., Фан. - 2005. Б.
25. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши тўғрисида айрим мулоҳазалар // Жайхун. – Т., ТермДУ. 2005. - №2.
26. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б. Тафаккур тараққиётининг қутлуғ қадамлари // Жайхун. – Т., ТермДУ. 2006. №2.
27. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б. Дарбанд тош китоби // Жайхун. – Т., ТермДУ. - 2008. №2. - Б.6-13.

Илмий тўпламлардаги мақолалар , республика ва халқора илмий конференцияларда қилинган доклад тезислари

28. Шайдуллаев Ш.Б. Талашкантепа I - крепость раннего железного века на территории Северной Бактрии // Я.Гулямов и развитие исторических наук в Узбекистане. – Т., 1988. - С.101-103.
29. Шайдуллаев Ш.Б. Хайтабадтепа - древнебактрийский город // Археология Средней Азии. – Т., 1990. - С.107-108.
30. Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о локализации Габази, Паретака и Бубакена // Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье. – Т., 1990. С. 13-14.
31. Шайдуллаев Ш.Б. Памятники раннежелезного века Северной Бактрии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Самарканд, ИА АН РУз., 1990. - 24 с.
32. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон илк темир даврида // Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда. - Самарканд, 1992. - Б.30-32.
33. Шайдуллаев Ш.Б. Шимолий Бактрия илк темир даври археологиясининг айрим муаммоли масалалари хусусида // Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда. - Самарканд, 1992. – Б. 32-34.

34. Шайдуллаев Ш.Б., Т.Ж.Аннаев. Ў.И.Исломовнинг Сурхондарё вилояти тош даври археологиясини ривожлантиришдаги ҳиссаси // Палеоэкология и проблемы первобытной археологии Центральной Азии. - Самарканд, 1992. - С.6.
35. Шайдуллаев Ш.Б. Қадимги Бактрия маданиятининг Ўзбекистон ҳалқлари тарихида тутган ўрни // Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда. - Самарканд, 1993. – Б. 18-20.
36. Шайдуллаев Ш.Б. Қадимги Бактрия маданиятининг ривожланишида Эрон-Аҳамонийларининг тутган ўрни // Бактрия-Тохаристон қадимда ва ўрта асрларда. - Самарканд, 1993. – Б. 20-21.
37. Ш.Пидаев, Ш.Шайдуллаев, Д.Хуфф, А.Шахнер. Жондавлаттепа - Қадимги Бактрия-Кушонлар шаҳри // Города Средней Азии на ВШП. - Самарканд, 1994. - С. 41.
38. Шайдуллаев Ш.Б. Хараппа ва Сополли маданиятлари ашёвий марбаларидағи умумийлик хусусида // Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари: Республика илмий–амалий конференция материаллари. - Самарканд, 1994. – Б. 32-33.
39. Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Термизнинг шаҳар сифатида шаклланишининг тарихий илдизлари // Бактрия-Тоҳаристоннинг шаҳар маданияти: Республика илмий–амалий конференция материаллари. - Самарканд, 1995. – Б. 19-21.
40. Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф, Майк Тойфер, Кай Канют. Жарқўтон: изланишлар, тадқиқотлар, илмий хулосалар // Халқ педагогикаси. «Зараутсой-98» ҳалқаро симпозиумининг маъruzалари тўплами. – Т., 1998. - Б. 200-203.
41. Шайдуллаев Ш.Б. Нахodka раннего железного изделия на юге Узбекистана // Древний Ош в среднеазиатском контексте. Тез. докл. Международная конференция «История и культура Оша и Ошской области в домонгольскую эпоху». (Ош, 28-30 октября 1998 г.). - Ош, 1998. - С. 39-41.
42. Шайдуллаев Ш.Б. Давлат ва дин // «Сўғд Марказий Осиёнинг маданий алоқалари тизимида» Профессор Р.Х.Сулаймонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий конференция маъruzалари баёни. - Самарқанд, 1999. - Б. 42-43.
43. Шайдуллаев Ш.Б. Илк давлатлар типологияси // «Жаҳон маданияти тарихи тизимида Қадимги Хоразм цивилизациясининг ўрни» ҳалқаро симпозиуми ва «Қадимий Тошхирмон воҳаси археологияси» дала семинари. - Нукус, Бўстон, 2000. - Б. 4-5.
44. Шайдуллаев Ш.Б., Дитрих Хуфф. Жарқўтон-2000 / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. - Самарқанд, ЎзР ФА Археология институти, 2001. - Б. 23-25.
45. Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бақтрия минг шаҳарли мамлакат / Термиз: тарихий тадқиқотлар, илмий хулосалар. – Т., ЎзР ФА Археология институти, 2001. - Б. 5-8.

46. Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бақтрия илк шаҳарлар бешиги / Термиз: тарихий тадқиқотлар, илмий хуносалар. – Т., ЎзР ФА Археология институти, 2001. - Б. 8-13
47. Шайдуллаев Ш.Б. Ўрта Осиёда Зардуштийликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари // Авеста ва унинг инсоният тараққиётидаги ўрни: Республика илмий–амалий конференция материаллари. - Тошкент-Ургенч, 2001.- Б. 25-27, 95-97, 158.
48. Шайдуллаев Ш.Б. Ўрта Осиёда шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисида айрим мулоҳазалар // Термизнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни: Халқора илмий – амалий конференция материаллари. – Т., 2001. - Б.24.
49. Шайдуллаев Ш., Хуфф Д., Раҳимов К. Жарқўтон-2001 / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. – Т., ЎзР ФА Археология институти, 2002. – Б. 19-21.
50. Шайдуллаев Ш.Б. Бронза давридаги товар айирбошлиш муаммосига доир // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти: ЎзР ФА академиги, профессор Э.В. Ртвеладзе таваллудининг 60 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция маъruzаларининг тезислари. - Т., 2002. - Б. 121-123.
51. Шайдуллаев Ш.Б. Сўғд ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлишиги доир айрим мулоҳазалар // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни: Халқаро илмий конференция маъruzалари тезислари. – Т., 2002. - Б. 6-8.
52. Шайдуллаев Ш.Б., Н.Усманова. Илк давлатлар типологияси / СамДУ профессор-ўқитувчилари илмий мақолалари тўплами. - Самарқанд, 2002. – Б.18.
53. Шайдуллаев Ш.Б., Д. Хуфф. Новые данные о взаимосвязах Сапаллинской культуры со степной бронзой // Цивилизации Центральной Азии: земледельцы и скотоводы традиции и современность: Тезисы докладов Международной научной конференции (Самарканд, 25-28 сентября, 2002. Международный Институт Центральноазиатских исследований). - Самарканда, 2002. - С.35.
54. Шайдуллаев Ш.Б., Д.Хуфф, К.Раҳимов. Жарқўтон-2002 / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. – Т., ЎзР ФА Археология институти, 2003. – Б. 31-33.
55. Шайдуллаев Ш.Б. Шеробод сардобаси / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. - Т., ЎзР ФА Археология институти, 2004. – Б. 22-23.
56. Дитрих Хуфф, Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбек-Олмон Бақтрия археологик отрядининг Жарқўтон ёдгорлигига олиб борган ишлари якунлари / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. - Т., ЎзР ФА Археология институти, 2004 – Б. 23-25.
57. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистоннинг бронза даври аҳолиси этник таркиби хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих: Республика

илмий-назарий семинар материаллари. - Тошкент, 2004. – Б. 13-16.

58. Шайдуллаев Ш.Б. Қадимги Сўғд ҳудудида илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳақида айrim мулоҳазалар // Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни: Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишлиланган халқаро илмий симпозиум. – Т., 2007. –Б. 57-59.

59. Шайдуллаев Ш. Жарқўтон ёхуд Ўзбекистон тарихига янги чизгилар / Термиз тарихидан лавҳалар. – Т., 2008. San'at. – Б. 9-16.

60. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Термиз ва Ҷағониён XV-XIX асрларда / Термиз тарихидан лавҳалар. – Т., 2008. San'at. – Б. 74-79.

61. Шайдуллаев Ш.Б. Дехистан на пороге раннеклассового общества // Эпоха нового возрождения и древняя история Дехистана. Материалы международной научной конференции. 27-29 августа 2008 г. - Ашхабад, 2008. - С. 113, 157, 245.

Тарих фанлари доктори илмий даражасига талабгор Шайдуллаев Шапулат Базаровичнинг 07.00.06 – Археология ихтисослиги бўйича «Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликни шаклланиши ва ривожланиш босқичлари» (Бақтрия мисолида) мавзуидаги диссертациясининг
РЕЗЮМЕСИ

Таянч сўзлар: илк давлатчилик, цивилизация, илк синфий муносабатлар, илк шаҳар маданияти, илк давлатлар типологияси, шаҳар-давлатлар, ҳудудий давлатлар, Бақтрия, Жарқўтон, Сополи маданияти, андронова маданияти, Марғиёна, пиктография, зардуштийлик, сатрап.

Тадқиқот объекти: Илк давлатчиликни шаклланиши ва ривожланиши: шаҳар-давлатлар, ҳудудий давлатлар, Қадимги Бақтрия подшоҳлиги, бошқарув тизимининг шаклланиши, илк давлатларнинг моддий маданияти ва маданий алоқалари.

Ишнинг мақсади: Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлариини қамраб олувчи яхлит тадқиқот иши яратиш.

Тадқиқот услуби: Археологик қазишмалар микростратиграфия услугуда ўтказилиб, топилмалар статистик ва таққослаш услуги асосида таҳлил қилинди, қазишмалар ва маданий қатламларнинг ёши С/14 анализлари ва маданиятлараро тарқалган ашёлар ёрдамида аниқланди. Илк давлатларнинг археологик белгилари ишлаб чиқилди.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчиликни шаклланишига бағишлиган диссертация яратилди. Бронза даврида шаҳар-давлатларнинг, илк темир даврида ҳудудий давлатларнинг, ҳудудий давлатларнинг сиёсий бирлашиши натижасида Бақтрия подшоҳлигининг вужудга келиши исботланди.

Амалий аҳамияти: Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчиликни шаклланиши тарихи аниқланди. Диссертация маълумотларидан Ўзбекистон тарихи ва Ўзбек давлатчилиги тарихининг маълум бобларини ёзища фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси: Археологик тадқиқотлар давомида олинган топилмалар Сурхондарё археология музейининг асосий экспонатларини ташкил этди, Темурийлар тарихи Давлат музейида ташкил этилган «Ўзбекистон дурдоналари» кўргазмасида, АҚШнинг Метрополитен музейида, Германиянинг Ганновер шаҳрида, Японида ташкил этилган кўргазмаларда намойиш этилди.

Қўлланиш соҳаси: Университетлар ва педагогика институтлари тарих таълим йўналиши талабалари учун Ўзбек давлатчилиги тарихи курсини ўқишида фойдаланиш мумкин.

РЕЗЮМЕ

диссертации Шайдуллаева Шапулата Базаровича на тему «Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана (на примере Бактрии)» на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 – Археология

Ключевые слова: ранние государства, цивилизация, ранние классовые отношения, ранняя городская культура, типология ранних государств, город-государства, территориальная государственность, Бактрия, Джаркутан, Сапаллинская культура, Андроновская культура, Маргияна, пиктография, заростризм, сатрап.

Объект исследования: Возникновения и развития государственности: город-государств, территориальное царство, древнебактрийское царство, возникновенные управляемые системы, материальная культура ранних государств, культурные связи.

Цель работы: изучение процесса формирования и развития ранних государств на территории Узбекистана.

Метод исследования: Общемировые принципы научного познания, исходящие из факторов объективности и историзма. Археологические раскопки проводились методом микростратиграфии, возраст культурных слоев определялись анализами C_{14} . При анализе и обработке археологических источников использовались традиционные фундаментальные и теоретические методы. Разработан археологические признаки ранних государств.

Полученные результаты и их новизна: в научный оборот введены новые материалы по истории ранних государств Средней Азии, систематизированы и обобщены данные научной литературы, рассмотрены разные подходы и научные концепции о ранних государствах, проведен сравнительный анализ, выделены отдельные периоды становления и развития ранних государств, обобщены археологические и письменные источники.

Практическое значение: исследование значительно восполняет малоизученные проблемы истории Средней Азии. Результаты и выводы исследования могут использовать специалисты широкого профиля – археологи, историки и востоковеды.

Степень внедрения и эффективность: по теме исследования опубликованы более 60 работ, в том числе 3 монографии. В настоящее время они используются в учебном процессе вузов Республики.

Область применения: материалы диссертации можно использовать в учебном процессе при чтении общих и специальных курсов по истории государств Средней Азии, при написании соответствующих разделов истории региона.

RESUME

Shaydullaev Shapulat Bazarovich's thesis for the degree of Doctor of historical sciences in specialty 07.00.06 – Archeology, on the theme «The steps of formation and developments of state system in the territory of Uzbekistan (on the example of Baktria)»

Key words: early statehood, civilization, early class relations, early town culture, typology of early states, town-states, territorial states, Baktria, Jarkutan, Sopolli culture, Andronovo culture, Margiana, pictography, Zoroastrianism, satrap.

Subject of the inquiry: Formation and development of early state system: town-states, territorial states, kingdom of Early Baktria, formation of management system, material culture and cultural ties of early states.

Aim of the inquiry: Creation of unity research work comprising steps of development and formation of early states in the territory of Uzbekistan.

Method of inquiry: The archeological excavations are held if the way of microstratigraphy, findings are analysed on the basis of statistical and comparative methods, the age of excavation and cultural layers are defined in C/14 analysis and objects spread interculturally. There worked out the archeological signs of early state system for the time in the science of archeology.

The results and achieved and their novelty: There created the thesis dedicated to the formation of early state system in the territory of Uzbekistan. There proved town-states in the Bronze Age, territorial states in the early Iron Age, creation of Baktrian kingdom as a result of political unification of territorial states.

Practical value: There defined the formation history of early state system in the territory of Uzbekistan. The thesis information can be used in writing certain chapters of History of Uzbekistan and History of Uzbek state system.

Degree of embed: The findings of archeological researches consist main pieces of archeological museum of Surkhandarya, displayed in the exhibitions organised in the “Uzbekistan durdonalari” exhibition of State museum of Temurid’s history, Metropolitan museum in the USA, in Hannover city of Germany and in Japan.

Sphere of usage: It can be used in teaching the course of history of Uzbek state system for the students of history specialty of pedagogical institutes and universities.